

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक 'श्रीवत्स' महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन' रहेको छ ।

१.२. शोधको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधकार्य त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय नेपाली केन्द्रिय विभाग अन्तर्गत एम.ए. दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गरिएको हो ।

१.३. विषय परिचय

वि.सं. १९९९ चैत्र १२ गते भ्पापा जिल्लाको शान्तिनगर गा.वि.स.मा जन्मिएका मित्रप्रसाद दाहाल नेपाली साहित्यका कवि, खण्डकाव्यकार र महाकाव्यकार हुन् । वि.सं. २०२२ सालदेखि नै फुटकर कविताहरू लेख्न सुरु गरेका दाहालका हालसम्ममा प्रमद्वारा (२०५७) खण्डकाव्य, चन्द्रहंस (२०६४) र 'श्रीवत्स' (२०६४) महाकाव्य र 'तारा' शोककाव्य (२०६६) प्रकाशित भएका छन् । वैचारिकता र नैतिकताभिन्न रहेर साहित्यको सिर्जना गर्नुपर्छ भन्ने मान्यताका दाहाल वर्णमात्रिक छन्दमा काव्य सिर्जना गर्ने साधक हुन् । आफ्ना काव्यहरूमा धार्मिक र पौराणिक ग्रन्थका विषयवस्तुलाई प्रस्तुत गर्नु उनको वैशिष्ट्य रहेको छ । महाकाव्यको पूर्वीय मान्यतालाई साकार बनाउने प्रयास पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छ ।

१.४.समस्या कथन

नेपाली साहित्यमा कवि, खण्डकाव्यकार र महाकाव्यकारका रूपमा चिनिएका मित्रप्रसाद दाहालले नेपाली काव्यजगतलाई योगदान दिएका हुन् । साहित्यका खण्डकाव्य र महाकाव्यमा कलम चलाएका छन् । नेपाली महाकाव्यलाई महाकाव्यको पूर्वीय मान्यतानुरूप

प्रस्तुत गरी स्थापित मूल्य र मान्यतालाई निरन्तरता प्रदान गर्न दाहालका महाकाव्य महत्त्वपूर्ण रहेका हुन् । उनका काव्यहरूमा धर्म, पुराण र ज्योतिषशास्त्रका विषयवस्तुहरू रहेका छन् । तसर्थ उनको साहित्यिक कृतिहरूका आधारमा चन्द्रहंस महाकाव्यले मित्रप्रसाद दाहालको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्व, विश्लेषण र मूल्याङ्कन, तारा शोककाव्यको शैली वैज्ञानिक अध्ययन जस्ता विषयमा शोधकार्य भइसके पनि उनको दोस्रो महाकाव्य 'श्रीवत्स' (२०६४) को छुट्टै अध्ययन भएको पाईदैन । त्यसैले उनको 'श्रीवत्स' (२०६४) महाकाव्यको विस्तृत अध्ययन र विश्लेषण गर्नु यस शोधकार्यको समस्या हो । यो शोधकार्य निम्नलिखित समस्यासँग सम्बद्ध रहेको छ ।

क) मित्रप्रसाद दाहालको काव्यात्मक यात्रा के कस्तो छ ?

ख) मित्रप्रसाद दाहालको 'श्रीवत्स' महाकाव्य तत्त्वगत आधारमा कस्तो छ ?

ग) मित्रप्रसाद दाहालको महाकाव्यात्मक प्रवृत्तिहरू के कस्तो छन् ?

१.५. शोधकार्यका उद्देश्यहरू

शोधकार्यका क्रममा देखिएका प्रश्नहरूको उत्तर वा समाधान खोज्नु नै शोधकार्यको मुख्य उद्देश्य हो । यस शोधकार्यको समस्याको सुव्यवस्थित एवम् वैज्ञानिक ढङ्गले व्याख्या विश्लेषण र समाधान के कसरी गर्ने ? भन्ने कुरामा केन्द्रित रहेर अध्ययन गर्न निम्नलिखित उद्देश्यहरू राखिएका छन् -

क) मित्रप्रसाद दाहालको काव्यात्मक यात्राको निरूपण गर्नु ।

ख) मित्रप्रसाद दाहालको 'श्रीवत्स' महाकाव्यको पूर्वीय महाकाव्यका तत्त्वगत आधारमा विश्लेषण गर्नु ।

ग) मित्रप्रसाद दाहालका महाकाव्यात्मक प्रवृत्तिहरू निरूपण गर्नु ।

१.६. पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपालमा जन्मिएर केही समय बाल्यकालीन जीवन भारतमा विताएका दाहालले दुई ओटा महाकाव्य प्रकाशित गरेका छन् । महाकाव्यको पूर्वीय मान्यतालाई साकार पार्ने नेपाली साहित्यको महाकाव्यको क्षेत्रलाई उर्वर बनाएका छन् । उनका महाकाव्यका बारेमा विस्तृत एवम् सुव्यवस्थित अध्ययन भएको पाइँदैन । उनका महाकाव्यका बारेमा भएका अध्ययनहरू परिचयात्मक छन् । यसै क्रममा महाकाव्यकार मित्रप्रसाद दाहालका कृतिका बारेमा चिनारी, भूमिका र कृति विश्लेषणका केही पूर्वकार्यहरूको चर्चा निम्न रहेको छ -

- क) साहित्यकार दैवज्ञराज न्यौपानेले कवि मित्रप्रसाद दाहालको कृति प्रमद्वरा (२०५७) खण्डकाव्यको भूमिकामा 'सम्मतिको केही शब्दहरू' शीर्षकमा 'प्रमद्वरा' स्वयम्मा उत्कृष्ट रहेको छ । यसको भाव पक्ष निकै उर्वर संवेद्य एवम् मननीय छ । वर्णमात्रिक छन्दको कठोर नियमभित्र रहेर पनि सफलताकासाथ छन्दसाधना गरेकोमा काव्यकार स्तुत्य हुनुहुन्छ भन्ने प्रशंसा गरेका छन् ।
- ख) विश्लेषक अनिरुद्र तिमिसनाले कवि मित्रप्रसाद दाहालको चन्द्रहंस महाकाव्यको भूमिकामा 'चन्द्रहंस महाकाव्य सरसती पद्म' भन्ने शीर्षकमा राष्ट्र, राष्ट्रियता, भाषा, संस्कृति र जातीय परम्परा उत्थान हुने वैचारिकता र नैतिकता भित्र रहेर साहित्य रचना गर्नुपर्छ भन्ने काव्यकारको मान्यता रहेको कुरा देखाउँदा चन्द्रहंस महाकाव्यकै कोटीमा पर्ने काव्य रहेको बताएका हुन् ।
- ग) समीक्षक उपेन्द्र पागलले 'चन्द्रहंस' महाकाव्यको भूमिका खण्डमा यो कृतिलाई महाकाव्यकै श्रेणीमा उदाएको भनेका छन् । नेपाली महाकाव्यका परम्पराका मानक काव्यहरूको दाँजोमा पुग्न नसकेको भए पनि कथावस्तुका दृष्टिले पूर्ण देखिएको र पात्र, कथावस्तु, पञ्चसन्धी सर्गयोजना एवम् कालिक परिवेशका दृष्टिले चन्द्रहंस महाकाव्यकै श्रेणीमा पर्ने काव्य भनेका हुन् ।
- घ) 'श्रीवत्स' (२०६४) महाकाव्यको आशंशा शीर्षकको भूमिकामा टीकाप्रसाद शर्माले कवि पण्डित मित्रप्रसाद दाहाल शास्त्रीको यो महाकाव्य सरल, बोधगम्य एवम् सुललित छ । यसमा प्राचीनताको ख्याल राख्दै नेपाली प्रवृत्तिको समादरमा कवि सावधान रहेको पाइन्छ । प्राचीन अवधारणा र विषयवस्तु अनुरूप पूर्वीय क्षितिजमा उदाएको यस महाकाव्यले काव्यानुरागी सबैलाई न्याय दिनेछ, भन्ने मैले सम्झेको छु भनेका छन् ।

ड) 'श्रीवत्स' (२०६४) महाकाव्यको 'श्रीवत्स महाकाव्यभित्र चञ्चु प्रवेश गर्दा' शीर्षकको भूमिकामा उपेन्द्र पालगले 'श्रीवत्स' महाकाव्यको यसरी चर्चा गरेका छन् - 'यो श्रीवत्स महाकाव्य सर्ग योजना, वर्णनशैली, परिशिष्ट र समयावधि आदिका दृष्टिले समेत महाकाव्यकै कोटीमा पर्ने महाकाव्य ठहर्दछ ।

च) मेची टाइम्स (फाल्गुण १९, २०६४) मा लता खरेलले काव्यचेतनाका धनी मित्रप्रसाद दाहाल शीर्षकको लेखमा मित्रप्रसाद दाहालको काव्यकारिताको चर्चा यसरी गरेकी छन् - 'श्रीवत्स महाकाव्य (२०६४) लगायत साहित्यका अन्य विधा उपविधामा पनि कवि दाहालले कलम चलाएको पाइन्छ । विशेषतः परिष्कारवादी सिद्धान्तलाई ख्याल गरी काव्यरचना गर्ने कवि मित्रप्रसाद दाहाल पूर्वीय काव्य चेतनाबाट प्रभावित स्रष्टा हुन् । पूर्वीय काव्यसाधनामा तल्लीन कवि दाहालको काव्य लेखनगत विषयवस्तु चाँहि प्रायः पौराणिक नै रहेको छ ।

छ) पूर्वाञ्चल राष्ट्रिय दैनिक (कात्तिक २०, २०७१) मा लुकेका प्रतिभाशाली महाकाव्यकार मित्रप्रसाद दाहाल' शीर्षकको लेखमा तीर्थराज खरेलले उनको योगदानको यसरी चर्चा गरेका हुन् । उनले बैदिक, लौकिक र पौराणिक साहित्यको अध्ययनलाई गहिरो बनाए भने कठोर परिश्रम गरी महाकाव्य लेखन कृतसंकल्पित भए । आफ्नो अनुभव, सीप, मौलिकता र कडा मिहेनतको सम्मिलनबाट २०६४ सालमा चन्द्रहंस र श्रीवत्स एकैपटक दुई महाकाव्य प्रकाशित गरे । वर्णमात्रिक छन्दयोजनाभित्र रहेर सुन्दर शिल्पसौन्दर्य सहित लेखिएका यी महाकाव्यहरू कवि दाहालका उत्तम कृतिका रूपमा रहेका हुन् । उपमा, उत्प्रेक्षा, दृष्टान्त, कृतिहरू श्रुतिमधुर हुन् र संस्कृत तत्सम र तद्भव शब्दहरूको बाहुल्य पाइन्छ । उनका रचनामा पात्रपात्रा, कथावस्तु, पञ्चसन्धि सर्गयोजना एवम् कालिक परिवेशका दृष्टिले उनका काव्यहरू उत्तम श्रेणीमा आउँछन् भने हरेक फरक-फरक रसभावहरू उनका काव्यमा उद्दीप्त रहनुले उनको महाकाव्यकारिता बढी ओभिलो लाग्दछ ।

यसरी विभिन्न विद्वान तथा समालोचकहरूले दाहालका महाकाव्यका बारेमा जानकारी गराएका छन् । उनको 'श्रीवत्स' (२०६४) महाकाव्यको महाकाव्यको तत्त्वगत आधारमा भएको देखिँदैन । यस शोधकार्यमा मित्रप्रसाद दाहालको 'श्रीवत्स' (२०६४) महाकाव्यको अध्ययन विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

१.७. शोधकार्यको औचित्य र महत्व

यस शोधकार्यमा 'श्रीवत्स' (२०६४) महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन र विश्लेषण गरिने भएकाले आउने पिढीलाई यस कृतिको वस्तुगत जानकारी प्राप्त हुनेछ । प्रस्तुत शोधकार्यको अध्ययनबाट 'श्रीवत्स' (२०६४) महाकाव्यका बारेमा जान्न इच्छुक व्यक्ति, संघसंस्थाका लागि अनुसन्धानको क्षेत्रमा यसको महत्व रहेको छ । नेपाली साहित्यको महाकाव्यको क्षेत्रमा काव्यकार मित्रप्रसाद दाहाललाई परिष्कारवादी महाकाव्यकारको रूपमा स्थापित गराएको छ र उनको 'श्रीवत्स' कृतिलाई महाकाव्यको रूपमा स्थापित गराउन सहयोग पुऱ्याएको छ । उपर्युक्त दृष्टिकोणले प्रस्तुत शोधकार्य औचित्यपूर्ण, महत्त्वपूर्ण र उपयोगी भएको छ ।

१.८. प्राकल्पना

महाकाव्यकार मित्रप्रसाद दाहालले नेपाली साहित्यको कविता खण्डकाव्य र महाकाव्यको क्षेत्रमा कलम चलाउँदै आएका छन् । फलस्वरूप नेपाली महाकाव्यको जगत्मा उर्वरता छाएको छ । दाहालका महाकाव्यहरूमा पूर्वीय दर्शनको प्रभाव पाइन्छ । साहित्यलाई नैतिकता र चरित्रको आँखाबाट चियाउने दाहालले परिष्कारवादी धाराको मान्यतालाई अङ्गीकार गरेका छन् । धर्म, दर्शन, पुराण आदिबाट प्रेरणादायी सन्देश दिँदै धर्म भित्रको वैज्ञानिकता प्रकाश पार्ने उनका कृतिहरूमा छन्द, रस, अलंकार आदिको सुन्दर संयोजन रहेको छ । विशेषतः महाभारत, रामायण, देवीभागवत, वेद तथा पुराणको सामीप्यतामा रहेर कृति सृजना गर्ने दाहालले आस्तिक विचारधाराका कृतिहरू दिएर नेपाली साहित्यलाई धनी बनाएका छन् ।

१.९. शोधकार्यको सीमाङ्कन

नेपाली भाषामा प्रकाशित मित्रप्रसाद दाहालको 'श्रीवत्स' (२०६४) महाकाव्यको मात्र यस शोधकार्यमा अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ । उनका प्रमद्वरा (२०५७) खण्डकाव्य, चन्द्रहंस (२०६४) महाकाव्य, र तारा (२०६६) शोककाव्य कृतिहरूका बारेमा संक्षिप्त परिचय

मात्र दिइने छ । 'श्रीवत्स' (२०६४) महाकाव्यको विश्लेषण गर्ने क्रममा महाकाव्य सम्बन्धी पूर्वीय मान्यताको प्रमुख तत्त्वगत आधार लिइएको छ ।

१.१०. शोध सामग्री सङ्कलन विधि

शोधपत्रसँग सम्बन्धित तथ्याङ्क तथा अन्य आवश्यक सामग्रीहरूको सङ्कलन गर्ने क्रममा सामग्री सङ्कलनका प्राथमिक र द्वितीय विधि अवलम्बन गरिएको छ । पुस्तकालय विधि, खोज विधि, छलफल र प्रश्नोत्तर यसका साथै स्वयम् कविद्वारा रचित र समालोचकहरूद्वारा व्यक्त गरिएका धारणाहरू प्रस्तुत गर्न पुस्तकालय पद्धतिलाई प्राथमिकता दिइनेछ । श्रीवत्स महाकाव्यको विश्लेषण गर्न महाकाव्य सम्बन्धी पूर्वीय र पाश्चात्य मान्यताको सहयोग लिइनेछ । समग्रमा पुस्तकालयीय विधि, क्षेत्रीय अनुसन्धान विधि, प्रश्नावली, अन्तर्वार्ता आदिबाट सामग्री संकलन गरिनेछ । प्रकाशित अप्रकाशित शोधग्रन्थहरूबाट पनि उचित सामग्री लिइएको छ ।

१.११. शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको संरचनालाई संगठित र व्यवस्थित रूपमा तयार पार्न निम्नलिखित परिच्छेदहरूमा वर्गीकरण गरी अध्ययन गरिएको छ ।

पहिलो परिच्छेद	:	शोधपरिचय
दास्रो परिच्छेद	:	मित्रप्रसाद दाहालको संक्षिप्त परिचय र काव्ययात्रा
तेस्रो परिच्छेद	:	महाकाव्यको सैद्धान्तिक परिचय र विकासक्रम
चौथो परिच्छेद	:	मित्रप्रसाद दाहालको 'श्रीवत्स' महाकाव्यको अध्ययन
पाँचौ परिच्छेद	:	उपसंहार एवम् निष्कर्ष

सन्दर्भग्रन्थसूची परिशिष्ट

दोस्रो परिच्छेद

मित्रप्रसाद दाहालको संक्षिप्त परिचय

२.१. मित्रप्रसाद दाहालको जीवनी

२.१.१. जन्म र बाल्यकाल

मित्रप्रसाद दाहालको जन्म वि.सं. १९९९ चैत्र १२ गते मेची अञ्चल अन्तर्गत भापा जिल्लाको शान्तिनगर गा.वि.स.मा भएको हो । उनका पिताको नाम तुलसीराम दाहाल र माताको नाम अम्बिकादेवी दाहाल हो ।

कवि दाहालको बाल्यकाल आसामको बाधागाउँ बन्दरगुडीमा बितेको हो । उनका पिताको देहावसान २००० सालमा भएपछि विचलित परिवार आश्रयका निम्ति आसामकै शोणितपुर जिल्ला अन्तर्गत बिहालीको बटियामारी भन्ने ठाउँमा पुगेका हुन् । उनका पिता पारिवारिक खिचातानीमा परी वि.सं. १९९४ मै आफ्नै नाममा दर्ता भएको जग्गाजमिन जिरायत आदि छोडी आफूले लगाएको मुगाको कोट, औंठी र घडीसमेत बेचेर नाबालक एउटी छोरी र बालक मित्रप्रसादलाई लिएर आसामको दरङ्ग जिल्ला अन्तर्गतको बन्दरगुडीमा पुगेका हुन् । कवि दाहालको प्रारम्भिक र माध्यमिक शिक्षा असमिया भाषा र लिपिमा 'कोविद' (स्नातक स्तर) सम्मको पढाइ त्यहीं भएको हो ।

यसरी भारतभूमिमा आफ्नो बाल्यकाल बिताएका मित्रप्रसादले नेपाली, बङ्गाली, हिन्दी, असमिया जस्ता धेरै भाषा सिक्ने अवसर पाए । आफ्नो नेपाल भूमिबाट बाध्यताले भारत पुगेका मित्रप्रसादको बाल्यकाल मावलमा नै बित्यो । आमाको वात्सल्य र मावलीहरूको न्यानो मायामा हुर्किएका उनको बाल्यकाल सुखद नै रह्यो (पौड्याल, २०६६ : ७) ।

२.१.२. शिक्षा-दीक्षा र विवाह

कवि मित्रप्रसाद दाहाल एक वर्ष पुग्दा नपुग्दै वि.सं. २००० सालमा पिता तुलसीरामको देहावसान भएकाले आमा अम्बिकादेवीले आश्रयका लागि आफ्नो माइतीमा पुऱ्याएकी थिइन् । मामाहरूको असल स्वभाव, सामाजिक सद्भाव, विद्या अध्ययन र आध्यात्मिक चिन्तनबाट सानैदेखि प्रेरित मित्रप्रसादले त्यहीँको विद्यालयमा असमिया

भाषामा अध्ययन प्रारम्भ गरे । त्यहीको विद्यालयबाट माध्यमिक तहसम्मको औपचारिक शिक्षा हासिल गरे । भारतको राष्ट्रभाषा हिन्दीमा कोविद (स्नातक) सम्म भारतभूमिमा नै रहेर अध्ययन गरे (दाहाल, २०६४: ८) ।

पछि संस्कृत भाषा अध्ययनको सिलसिलामा केही समय बनारस बसी पुनः गौहाटी विश्वविद्यालय अन्तर्गत आसम संस्कृत बोर्डबाट पाणिनी व्याकरण विषयमा सन् १९६७ मा शास्त्री गरी पछि त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गतको संस्कृत अध्ययन संस्थान पिण्डेश्वर विद्यापीठबाट २०३४/०३५ मा स्नातक गरेका हुन् । (दाहाल, २०६४:) ।

चौबीस वर्षको उमेरमा भारतभूमिबाट आफ्नो जन्मभूमि नेपाल फर्केका मित्रप्रसादको भ्वापा जिल्लाको सुरङ्गामा स्थायी बसोबास जम्यो । नेपाल प्रवेश गरेपछि वि.सं. २०३५ सालमा भ्वापाको टाँघनडुब्बास्थित डिल्लीबजार माध्यमिक विद्यालयमा संस्कृत र नेपाली भाषा शिक्षकको रूपमा नियुक्त भए । यो उनको लागि सुनौलो अवसर थियो । यहीं विद्यालयमा रहँदा असल मित्रहरूको संगतमा परी नेपाली भाषा गहिरिएर अध्ययन गर्न थाले । अध्ययन र अध्यापन सँगसँगै लाने मित्रप्रसादले वि.सं. २०५० सालमा पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालयमा स्वतन्त्र रूपमा नेपाली विषयमा एम.ए. गर्ने क्रममा उनले पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्यको अध्ययन गर्ने मौका पाए । (पौड्याल, २०६६ : ८-९) ।

इलाम जिल्ला शान्तिडाँडा गा.वि.स. अन्तर्गत फुटुक निवासी पिता डम्बरूबल्लभ र माता रूक्मिणीदेवीको कोखबाट कान्छी छोरीको रूपमा वि.सं. २०१० सालमा जन्मिएकी तारादेवी गौतमसँग कवि मित्रप्रसाद दाहालको वि.सं. २०२५ सालमा विवाह भएको थियो । मित्रप्रसाद र तारादेवीको कोखबाट दुई छोरा र एक छोरी गरी जम्मा तीन सन्तानहरू जन्मिए । जेठो छोरो निर्मल, कान्छो छोरो नेत्रप्रसाद र छोरी सुनिता । वि.सं. २०६६ साल भाद्र २१ गते उनकी पत्नी तारादेवीको ५६ वर्षकै उमेरमा असामयिक निधन भएको थियो । जेठा छोरा निर्मल र बुहारी तीर्थाको साथमा सुख दुःख जीवन विताइरहेका कवि मित्रप्रसाद भौतिक सुखलाई होइन आत्मिक सुखलाई साँचो सुख मान्दछन् । (पौड्याल, २०६६ : ९) ।

२.२ व्यक्तित्व

२.२.१. सेवा र व्यक्तित्व

कवि मित्रप्रसादले जीवनका पच्चिसौं वसन्त परदेशमा विताएका थिए । आसामकै वातावरण र रहनसहनमा हुर्केका उनले असमिया भाषाबाटै शिक्षा आरम्भ गरी कोविद

(स्नातक) सम्म अध्ययन गरे । अध्ययनकै क्रममा बनारस पुगेका मित्रप्रसादले गौहाटी विश्वविद्यालय अन्तर्गतको असम संस्कृत बोर्डबाट सन् १९६७ मा शास्त्री गर्न सफल बने । उनले वि.सं. २०२२ सालदेखि नै नेपाली भाषा र साहित्यको सेवा गर्ने प्रण गर्दै फाटफुट कविताहरू रचना गर्न थाले । वि.सं. २०२५ सालमा नेपाल प्रवेश गरेपछि भापाको टाँघनडुब्बा स्थित डिल्लीबजार माध्यमिक विद्यालयमा नेपाली र संस्कृत विषय शिक्षकको रूपमा नियुक्त भई सेवामा संलग्न भए । यसरी शिक्षण पेशामा संलग्न भएपछि उनले आफ्नो बौद्धिक प्रतिभालाई फलाउने फुलाउने मौका पाए । जीवनको उत्तरार्धमा भापाकै शिवगञ्ज स्थित भानु माध्यमिक विद्यालय लालभोडामा नेपाली विषयको माध्यमिक शिक्षकको रूपमा सेवा गर्दै त्यहीँबाट वि.सं २०६० सालमा अनिवार्य अवकास लिएर हाल निवृत्त जीवन बिताइरहेका छन् । (पौड्याल, २०६६ : ९-११) ।

कवि मित्रप्रसाद दाहाल आध्यात्मिक र भौतिक चेतना भएका कवि हुन् । पौराणिक ग्रन्थहरू, संस्कृत साहित्य, नेपाली साहित्य तथा पाश्चात्य साहित्यको गहन अध्ययन गरी उनले आफ्नो बौद्धिकतालाई तिखारेका छन् । संस्कृत, नेपाली तथा बङ्गाली भाषाका पौराणिक ग्रन्थहरू तथा नेपाली साहित्य जगतका मूर्धन्य कविहरूका काव्यकृतिहरूको अध्ययनबाट उनले साहित्यसिर्जनामा लाग्ने प्रभाव र प्रेरणा ग्रहण गरे । नेपाली साहित्यका साहित्यकारहरू दैवजराज न्यौपाने, कमलमणि दीक्षित, डा. डिल्लीराम दाहाल, उपेन्द्र पागल, अनिरुद्र तिमिसिना, तेजराज खतिवडा, मोहनप्रसाद घिमिरे, कोमलप्रसाद घिमिरे, गोपाल सङ्ग्रौला लगायतको सामिप्यले अभै प्रेरित बन्दै उनी साहित्य सिर्जनामा लागे । (पौड्याल, २०६६ : ९-११) ।

कवि मित्रप्रसाद शिक्षण पेशामा संलग्न भएपछि २०३० सालतिर शिक्षक गोपाल सङ्ग्रौलाको संगतबाट वार्षिक छन्दमा कविता रचना गर्न प्रेरित बने । त्यसपछि वृन्दावनबाट प्रकाशित हुने 'इन्द्रप्रभा' भापाबाट प्रकाशित हुने 'सूर्योदय', 'जुही' र 'नवरङ्ग' आदि पत्रिकाहरूमा उनका छन्दोबद्ध कविताहरू प्रकाशित हुँदै आए । विभिन्न विद्वानहरूबाट हौसला पाएका पौराणिक ग्रन्थका साधक मित्रप्रसादले पौराणिक नारीपात्रको केन्द्रियतामा कलम चलाएर 'प्रमद्वरा' (२०५७) खण्डकाव्य प्रकाशित गरेपछि भापाका सशक्त छन्दवादी कविको रूपमा चिनिन थाले । 'प्रमद्वरा' खण्डकाव्यको सफल सिर्जना पछि हौसला पाएका मित्रप्रसादले महाकाव्य रचना गर्न कम्मर कसेर लागे । पौराणिक कथावस्तुका आधारमा

संरचित 'चन्द्रहंस' (२०६४) र श्रीवत्स (२०६४) महाकाव्य उनका प्रतिनिधि महाकाव्य मानिन्छन् । (पौड्याल, २०६६ : ११-१२) ।

वि.सं. २०६६ सालमा आफ्नी अर्धाङ्गिनी ताराको असामयिक निधनले मर्माहत मित्रप्रसादले तात्तातै 'तारा' (२०६६) शोककाव्य प्रकाशित गरी आफ्नी पत्नीप्रति सम्मान गरेका छन् । उनी विशुद्ध सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित अर्को महाकाव्य सिर्जनाको तयारीमा देखिएका छन् । (पौड्याल, २०६६ : १२) ।

२.२.२. पुरस्कार तथा सम्मान

वि.सं. २०२५ सालदेखि नै साहित्य सिर्जनामा लागे पनि २०५७ सालदेखि मात्र उनका काव्यकृति प्रकाशित हुन थालेको पाइन्छ । वि.सं. २०५७ साल अघि भने विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा फुटकर कविताहरू फाटफुट प्रकाशित हुने गरेको पाइन्छ । आजीवन शिक्षा क्षेत्रमा लागेका साहित्यकार मित्रप्रसादले विभिन्न सम्मान र पुरस्कारहरू प्राप्त गरेका छन् ।

नेपाली साहित्यको सेवा गरे बापत उनलाई वि.सं. २०५९ सालमा कवि लेखनाथ जयन्ती समारोहमा लेखनाथ पुस्तकालय चन्द्रगढीद्वारा छन्दवादी कवि र काव्यकारको रूपमा अभिनन्दन गरिएको थियो । वि.सं. २०६१ वैशाख १ गते जिल्ला शिक्षा समिति भापाद्वारा शिक्षा क्षेत्रमा सेवा गरेबापत शिक्षा सेवा पदकले सम्मान गरिएको थियो । श्री वाणी प्रकाशन विराटनगरबाट मिति २०६४ माघ २८ गते काव्य तथा महाकाव्यकारको रूपमा 'श्री गेरू अम्बिका कोइराला स्मृति वाणी पुरस्कार' २०६४ बाट नगद र सम्मानपत्रसहित सम्मान गरिएको थियो । (पौड्याल, २०६६ : १३-१४) ।

२.३. महाकाव्यकार मित्रप्रसाद दाहालको काव्ययात्रा

कवि मित्रप्रसाद दाहालले कविताको लघुरूप फुटकर कवितादेखि कविताको बृहत्तम रूप महाकाव्यसम्मको यात्रा तय गरेका छन् । उनले औपचारिक रूपमा वि.सं २०२५ सालदेखि साहित्ययात्रा प्रारम्भ गरेका भएपनि उनका कृतिहरू भने २०५७ सालदेखि मात्र प्रकाशित भएका पाइन्छन् । वि.सं. २०५७ सालमा प्रकाशित 'प्रमद्वारा' खण्डकाव्य उनको

प्रथम प्रकाशित पुस्तकाकार कृति हो । त्यसपछि वि.सं. २०६४ सालमा 'चन्द्रहंस' र 'श्रीवत्स' महाकाव्य एकै पटक प्रकाशित भएका छन् ।

संरचना र प्रवृत्तिको आधारमा उनको काव्य यात्रालाई निम्नलिखित तीन चरणमा विभाजन गर्न सकिन्छ :

क) पहिलो चरण (वि.सं. २०२२-२०५६ सम्म)

ख) दोस्रो चरण (वि.सं. २०५६-२०६४ सम्म)

ग) तेस्रो चरण (वि.सं. २०६४ देखि हालसम्म)

२.३.१. पहिलो चरण (वि.सं. २०२२-२०५६ सम्म)

कवि मित्रप्रसादले औपचारिक रूपमा वि.सं. २०२५ सालदेखि साहित्ययात्रा प्रारम्भ गरेका हुन् । उनले आफू भारतको आसाममा बसेर अध्ययन गर्दा धेरै पौराणिक ग्रन्थ पढ्ने मौका पाए । विदेशी भूमिमा नेपालीहरूलाई दोस्रो दर्जामा राखेर हेयत्व भावनाले हेर्ने गरेको देख्दा कविको हृदयमा देशप्रेम, आफ्नो भाषा, जाति र संस्कृतिप्रति प्रगाढ स्नेह उम्लिएर आयो । फलस्वरूप उनले सरस्वतीवन्दना, ईश्वरवन्दना, भवगती स्तोत्र तथा राष्ट्रभक्ति भावना पोखिएका कविताहरू सिर्जना गरे । उनका कविताहरू वृन्दावनबाट प्रकाशित हुने 'इन्द्रप्रभा', भापाबाट प्रकाशित हुने 'सूर्योदय', 'जुही', 'नवरत्न' आदि पत्रिकाहरूमा छापिन थाले । आफ्ना कविताहरूको संकलन गरी 'मित्र कविता कुञ्ज' नामक कविता सङ्ग्रह छपाउने जमर्को पनि कविले पहिले नै गरेका हुन् तर सिङ्गो काव्यकृति नै प्रकाशन गर्ने जाँगर आउँदा 'मित्र कविता कुञ्ज' पछि परेको पाइन्छ ।

यसरी फुटकर कविता रचनाबाट अघि बढेको कविको साहित्ययात्रा वि.सं. २०५४ सालतिर आइपुग्दा काव्यसिर्जनाको सङ्घारमा देखिन्छ । पहिलो चरणको उनको खास प्रवृत्ति स्वच्छन्दतावादी भावधारा नै छ । देशप्रेम, प्रकृतिप्रेम, नीतिचेतना, ईश्वरभक्ति तथा मानवतावादी चिन्तन यस चरणका प्रवृत्तिगत विशेषताहरू हुन भन्न सकिन्छ । यो चरण उनको कवितायात्राको प्रारम्भिक चरण हो ।

२.३.२. दोस्रो चरण (वि.सं. २०५६-हालसम्म)

ईश्वरवन्दना, स्तोत्रभक्ति र राष्ट्रप्रेमले भरिएका फुटकर कविताहरू शास्त्रीय छन्दमा रचना गर्दै नेपाली साहित्य सिर्जनामा अघि बढेका मित्रप्रसाद यस अवधिमा काव्यसिर्जनामा आतुर देखिन्छन् । उनले प्रथम चरणमा सिर्जना गरेका फुटकर कविताहरूको संगालो प्रकाशन नगरी पौराणिक कथावस्तुमा आधारित छन्दोवद्ध काव्यसिर्जनामा लागे । फलस्वरूप वि.सं. २०५७ मा 'प्रमद्वरा' नामक खण्डकाव्य प्रकाशन गरे । वि.सं. २०६० सालमा जागिरबाट अनिवार्य अवकाश पाई पूर्णरूपमा काव्य साधनामा लागेका दाहालले वि.सं. २०६४ सालमा एकैपटक 'चन्द्रहंस', र 'श्री वत्स' महाकाव्य प्रकाशन गरे । एकैपटक दुईवटा महाकाव्य प्रकाशन हुनुले उनको हालसम्मको काव्ययात्राको चरम प्राप्ति मानिन्छ । उक्त महाकाव्यहरूमा 'रामायण', 'देवीभावगत्', 'महाभारत' जस्ता धार्मिक ग्रन्थबाट प्रेरित भई काव्यमा सोही विषयवस्तुको व्याख्या गर्न उनी सफल देखिन्छन् ।

वि.सं. २०६६ साल भाद्र २१ गते आफ्नी धर्मपत्नी ताराको देहावसान भएपछि भावविह्वल भएर 'तारा' (२०६६) शोककाव्य प्रकाशन गरेका दाहालको काव्ययात्रा उर्वर समयका रूपमा वि.सं २०५७ देखि हालसम्मको समयलाई मान्न सकिन्छ । दार्शनिकता, आध्यात्मिक चिन्तन, पौराणिकता, परिष्कारवादी भावधारा, प्रकृति चित्रण, बौद्धिकता, काल्पनिकता, नीतिचेतना, मानवता जस्ता विशेषता उनका कृतिहरूमा पाइन्छन् ।

तेस्रो परिच्छेद

महाकाव्यको सैद्धान्तिक परिचय

३.१. महाकाव्यको परिभाषा

३.१.१. महाकाव्यको परिभाषा ऽ पूर्वीय चिन्तनका आधारमा

पूर्वीय संस्कृत साहित्यशास्त्रीय परम्परामा महाकाव्यका निमित्त 'महाकाव्य', 'सर्गबन्ध', 'सकलकथा', 'महान काव्य' आदि शब्दहरू प्रचलनमा रहेको पाइए पनि महाकाव्य शब्द नै प्रायजसोका निमित्त ग्राह्य रहेको देखिन्छ । यस शब्दको प्रयोगगत प्रथम संकेत बाल्मीकिरचित रामायण महाकाव्यको उत्तरकाण्ड अन्तर्गत पाइए पनि समासयुक्त शब्दकै रूपमा यसको प्रयोग गर्ने र महाकाव्यसम्बन्धी आधारभूत चिन्तन प्रस्तुत गर्ने विद्वान भामह (छैटौं शताब्दीको पूर्वार्द्ध) हुन् । उनीपछि दण्डी (सातौं शताब्दीको उत्तरार्द्ध) रूद्रट (आठौं शताब्दीको उत्तरार्द्ध) र विश्वनाथ (चौधौं शताब्दीको अन्त्यकाल) ले प्रस्तुत गरेका महाकाव्यात्मक लक्षण विशेष उल्लेखनीय देखा पर्दछन् भने सान्दर्भिक रूपमा आनन्दबर्धन (नवौं शताब्दीको अन्त्यभाग) र अभिनव गुप्त (दशौं शताब्दीको अन्त्यभाग)ले प्रस्तुत गरेका 'सकलकथा', 'सर्गबन्ध' सम्बन्धी दृष्टिकोण पनि उल्लेखनीय नै छन् (अवस्थी, २०६४: १३-१४) ।

पूर्वीय महाकाव्य चिन्तनका प्रवर्तक विद्वान भामहले आफ्नो 'काव्यालङ्कारम्' भन्ने लक्षणग्रन्थको पहिलो परिच्छेदका १९-२३ श्लोकमा महाकाव्यसम्बन्धी आफ्ना दृष्टिकोणको सूत्रबद्ध प्रस्तुती गरेका छन् । उनले संस्कृत भाषाका ती श्लोकहरूमा भने अनुसार महाकाव्य महान् (पात्र-चरित्र) हरूका महत् अर्थ (विस्तृत विषयवस्तुगत कथानक) को सर्गबद्ध शिष्ट (अग्राम्य) शब्दार्थयुक्त र अलङ्कृत अभिव्यक्ति हो र यात्रा, अभियान वा सङ्ग्राम र नायक / नेताको अभ्युदयको वर्णन हुनुपर्छ अनि पञ्चसन्धि हुनुपर्छ र अतिविस्तार चाहिँ हुनुहुँदैन तर भव्यता वाञ्छनीय छ । उनकै भनाइअनुसार महाकाव्यमा चतुर्वर्गको चित्रण गरिएपनि 'अर्थ' को मुख्यता होओस् विद्याले युक्त नायक होओस्, लोकस्वभावको चित्रण गरियोस्, सबै रसको अभिव्यक्ति होओस्, वंश, बल एवम् विद्याले युक्त नायक होओस् अनि नायकभन्दा अर्कोलाई बढी महत्वपूर्ण देखाई नायकको बध गरेको नदेखाइयोस् र जसको व्यापकता एवम् उदय देखाउन सकिँदैन त्यसको प्रशंसा सुरूदेखि नै नगरियोस् । (अवस्थी, २०६४: १४)

भामहपछि सातौं शताब्दीको उत्तरार्द्धमा संस्कृत साहित्यशास्त्री दण्डीले पनि महाकाव्यका लक्षणको निर्देश गरेका छन् । उनले आफ्नो काव्यादर्श ग्रन्थको पहिलो परिच्छेदका चौधौं देखि तेइसौं श्लोकसम्म महाकाव्यका लक्षणहरू अङ्कित गरेका छन् । उनले त्यहाँ संस्कृत भाषाका श्लोकहरूमा भनेका कुराहरूको नेपाली उल्था यस्तो हुन आउँछ :

“महाकाव्य सर्गबन्द रचना हो । यसको थालनी आशीर्वादात्मक वा नमस्कारात्मक वा वस्तुनिर्देशात्मक हुनुपर्दछ । यसमा ऐतिहासिक वा सज्जन व्यक्तिका यथार्थजीवनमा आश्रित आख्यानको प्रयोग गरिन्छ । उदात्तचरित्रको चतुरनायकका चतुर्वर्गप्राप्तिको चित्रण महाकाव्यमा गरिन्छ र त्यसक्रममा नगर, समुद्र, पर्वत, ऋतु, चन्द्रोदय, सूर्योदय, उद्यान, जलक्रीडा, सुरापान, सम्भोग, उत्सव र विप्रलम्भ, विवाह र कुमारजन्म, मन्त्र, दूत, प्रणय र नायकाभ्युदेयको पनि वर्णन गरिनुपर्दछ । यसका सर्गहरू अति विस्तीर्ण हुनुहुँदैन र कथावस्तु श्रव्य (अकटु) छन्द एवम् सन्ध्यादि अङ्गद्वारा गठित हुनुपर्दछ अनि सर्गान्तमा छन्दपरिवर्तन गरिनुपर्दछ । यी गुणहरू भएको काव्य (महाकाव्य) लोकरञ्जक र कल्पान्तसम्म स्थायी रहन्छ । यी मध्ये केही अपुग भए पनि वर्णन आकर्षक भए महाकाव्य विग्रन्त । त्यस क्रममा सुरूमा नायकका गुणको बयान गरेपछि प्रतिनायकको उपस्थिति देखापर्नु र त्यसलाई नायकले पराजित गर्नु जस्तो तरिकाका साथै सुरूमा प्रतिनायकका विशेषता देखाएर पछि चाहिँ उसमाथि नायकको विजय देखाउने जस्तो तरिकाको पनि प्रयोग गरेर महाकाव्यलाई उत्कर्ष दिन सकिन्छ । इशानसंहितामा भनिए अनुसार महाकाव्यमा न्यूनतम आठ सर्ग र अधिकतम तीस सर्ग हुनुपर्दछ । ” (अवस्थी, २०६४: १५-१६) ।

पूर्वीय संस्कृत साहित्यशास्त्रका परम्परामा महाकाव्यसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण चिन्तन प्रस्तुत गर्नेमा आठौं शताब्दीका रूद्रटको नाम विशेष उल्लेखनीय छ । उनले काव्यालङ्कारम् ग्रन्थको सोह्रौं अध्यायका दोस्रो श्लोकदेखि उन्नाइसौं श्लोकसम्म आफ्नो समन्वयवादी र मौलिकतापूर्ण महाकाव्य-चिन्तन प्रस्तुत गरेका छन् । उनले त्यहाँ संस्कृत भाषामा उल्लेख गरेका कुराको नेपाली सारांश यस रूपमा दिन सकिन्छ ।

“प्रबन्धकाव्य दुई प्रकारका छन् - काव्य र आख्यायिका । यीमध्ये प्रबन्ध काव्य उत्पाद्य र अनुत्पाद्य गरी दुई प्रकारको हुन्छ भने तिनका पनि महत् (महान्) एवम् लघु गरी अरू दुई प्रकारका हुन्छन् । महत् काव्य (महाकाव्य) मा उत्पाद्य वा अनुत्पाद्य कथाको कथन गरिन्छ र तिनमा मूल कथालाई गति दिने अवान्तर कथाको संयोजन हुन्छ । महाकाव्यमा

सर्गबद्ध र सन्धियुक्त कथा हुन्छ र त्यसमा जीवनको समग्र चित्र अङ्कित हुन्छ अनि त्यस चित्र अन्तर्गत कुनै साहसिक कार्य वा मुख्य घटनाको चित्रण गरिन्छ । कविले त्यसै मुख्य घटनासँग सम्बद्ध भव्य वर्णन, प्रकृतिचित्रण र लौकिक -अलौकिक वर्णन गरेर महाकाव्यको निर्माण गर्छ । महाकाव्यमा गरिने लौकिक वर्णन अन्तर्गत प्रकृति वर्णन, वाटिका वर्णन, नगर वर्णन आदि अङ्कित हुन्छन् भने अलौकिक वर्णन अन्तर्गत देवता स्वर्गादिको चित्रण हुन्छ । महाकाव्यको नायक सर्वगुण सम्पन्न, शक्तिसम्पन्न, विश्वविजयाकाङ्क्षी, नीतिज्ञ र व्यावहारकुशल महान् वीर वा राजा हुन्छ । महाकाव्यमा प्रतिनायकको पराजय देखाइन्छ । उत्पाद्य महाकाव्यमा नायकका वंश प्रशंसासँगै उसका नगरको पनि सुन्दर वर्णन हुन्छ । महाकाव्यमा अलौकिक अतिप्राकृतिक तत्त्व हुन सक्छन्, तर तिनमा मानवकृत अस्वाभाविक घटनाको संयोजन हुँदैन ”(अवस्थी, २०६४: १६-१७) ।

पूर्वीय संस्कृत महाकाव्य चिन्तनका परम्परामा देखा परेका अन्तिम महान् विद्वान् आचार्य विश्वनाथ (चौधौं शताब्दी) हुन् । उनले आफ्नो ‘साहित्यदर्पण’ भन्ने ग्रन्थको छैटौं परिच्छेद अन्तर्गत काव्य भेदोपभेदको लक्षण निर्देश गर्दा श्रव्यकाव्यक, पद्य-प्रबन्धको एक प्रकारका रूपमा रहेको महाकाव्यका लक्षणहरूको पनि विस्तारपूर्वक उल्लेख गरेका छन् । उनले संस्कृत भाषामा प्रस्तुत गरेका महाकाव्यलक्षणको नेपाली रूपान्तर यस प्रकार छ :

“महाकाव्य सर्गबन्ध हुन्छ । त्यसमा देवता, सद्वंशी छेत्री वा धीरोदात्त प्रकृतिको कुनै कुलीन राजा वा एकै वंशका क्रमिक धेरै राजा पनि नायक हुन सक्छन् । यसमा शृङ्गार, वीर र शान्तमध्ये कुनै एक रसलाई अङ्गीरसका रूपमा व्यक्त गरी अन्य सबै रसलाई अङ्ग रसका रूपमा प्रयोग गरिनुपर्छ । यसमा सबै नाट्यसन्धीहरूको प्रयोग हुनुपर्छ । यसको कथावस्तु इतिहासमूलक र अन्य सज्जनाश्रित हुनुपर्छ भने त्यस अन्तर्गत चतुर्वर्गको चित्रण गरी तीमध्ये एकलाई फलका रूपमा अभिव्यक्ति दिनुपर्दछ । यसको थालनी नमस्कारमूलक, आशीर्वादमूलक वा वस्तुनिर्देशात्मक हुनुपर्छ । यसमा खल पात्रको निन्दा र सत्पात्रको प्रशंसा गरिनुपर्छ । यसमा आठभन्दा बढी सर्ग होउन्, ती न ज्यादा छोटो न त ज्यादा लामा नै होऊन्, तिनमा एक छन्द वा नाना छन्दको प्रयोग गरिए पनि अन्त्यमा छन्द परिवर्तन गरियोस् र सर्गान्तमा भावी कथाको सङ्केत पनि दिइयोस् । यसमा सूर्य, चन्द्र, रात्री, प्रदोष, अन्धकार, दिवा, प्रातःकाल, मध्याह्न, सिंकार, युद्ध, पर्वत, ऋतु, वन, समुद्र, सम्भोग वा विप्रलम्भ शृङ्गार, मुनि, सर्ग, पुर, यज्ञ, यात्रा, विवाह, पुत्रजन्म आदि विषयको यथायोग्य वर्णन गरिनुपर्छ । (अवस्थी, २०६४: १८-१९) ।

पूर्वीय संस्कृत साहित्यशास्त्रीहरूले बताएका महाकाव्यात्मक लक्षणको सार खिचेर अन्तिममा महाकाव्यलाई यसरी परिभाषित गर्न सकिन्छ -“महाकाव्य सर्गबद्ध, छन्दोबद्ध र पञ्चसन्धियुक्त त्यस्तो अलङ्कृत भाषिक संरचना हो जसमा ख्यात वा कल्पित विषयवस्तुको उपयोग गरी कुनै महान् सत्पात्रको चरित्रचित्रण र चतुर्वर्गको अभिव्यक्तिमा रसभाव निरन्तरता कायम राखी नायकाभ्युदय वा जीवनको सुखानतताको अभिव्यक्ति गरिन्छ, ” (अवस्थी, २०६४: २०) ।

३.१.२. महाकाव्यको परिभाषा, पाश्चात्य चिन्तनका आधारमा

पश्चिमी महाकाव्य चिन्तनका सापेक्षतामा ‘महाकाव्य’ संस्कृत भाषाको स्रोतबाट आई नेपालीमा चलेको शब्द हो भने यसका निमित्त पश्चिमी अंग्रेजी भाषामा एपिक (epic) शब्दको प्रयोग गरिन्छ । त्यस ‘एपिक’ शब्दको स्रोत ग्रीसेली भाषाको ‘एपोस’ (epose) शब्द हो । ग्रीसेली भाषामा त्यस ‘एपोस’ शब्दले प्रथमतः ‘वचन’, ‘शब्द’, ‘कथन’ ‘देवता वा सिद्ध पुरुषका वाच्य’ जस्ता अर्थ बुझाउँथ्यो भने पछि त्यो शब्द ‘वक्तव्य’, ‘लोकगीत’, ‘लोकगाथा’ आदिलाई बुझाउन पनि प्रयोग हुन थाल्यो । प्राचीन ग्रीसमा होमरले यस्तै लोकगीत, लोकगाथाको सङ्कलन गरी ‘इलियड’ र ‘ओडेसी’ जस्ता ‘एपोसी’ वा ‘महाकाव्य’ को रचना गरे । तिनमा ग्रीसेली जनजीवनमा परम्परागत रूपमा प्रचलनमा रहँदै आएका पुराना कथा, दन्त्यकथा र जनश्रुती र धार्मिक साँस्कृतिक जातीय अनुष्ठानसँग सम्बन्धित कथासमेतको संयोजन गरिएको देखिन्छ । त्यसै एपोसी शब्दबाट बनेको एपिक शब्दले पछि कुनै महान् घटनाको वा महत्त्वपूर्ण विषयको ओजस्वी र प्रभावकारी चित्रण गरी रचिएका वीरकाव्यलाई पनि बुझाउन थाल्यो । यी सबै कुराका समष्टि सन्दर्भमा भन्नुपर्दा पश्चिमी ग्रीसेली स्रोतको ‘एपोस-एपोसी’ बाट बनेको अंग्रेजी भाषाको ‘एपिक’ शब्दकै नेपाली समानार्थी शब्द महाकाव्य हो । (अवस्थी, २०६४: २६-२७) ।

३.१.२.१. एरिस्टोटलको महाकाव्य-चिन्तन

प्राचीन पश्चिमी विद्याको केन्द्र ग्रीसका विद्वान, एरिस्टोटल एक प्रखर राजनीतिशास्त्रीका साथै मर्मज्ञ काव्यशास्त्री पनि थिए । उनले अग्रज स्रष्टाका उपलब्ध नाट्यकृति र महाकाव्य (होमर, इलियड र ओडिसी) का अनुगमनबाट प्राप्त हुने नियमको

अङ्कनबाट आफ्नै काव्यशास्त्र बनाएका छन् । उनले प्रस्तुत गरेका ती महाकाव्यात्मक लक्षण-सङ्केतलाई तलका विभिन्न बुँदामा अङ्कित गरिएको छ । (अवस्थी, २०६४: २६-२७) ।

- क) 'उच्चतर (भव्यतर) पात्रहरूको पद्यबद्ध अनुकरणका रूपमा महाकाव्य र दुःखान्तकमा समानता छ ।'
- ख) "महाकाव्यात्मक अनुकरणमा समाख्यानात्मकता साथै एकै शब्दको प्रयोग गरिएको हुन्छ ।"
- ग) "महाकाव्यमा आफ्ना सीमाहरूको विस्तार गर्ने विशिष्ट क्षमता हुन्छ ।"
- घ) "महाकाव्यमा समाख्यानात्मक रूपले गर्दा थोरै समयमा घटित हुने अनेक घटना प्रस्तुत गर्न सकिन्छ अनि यदि यी घटना विषय सङ्गत छन् भने यिनीहरूबाट काव्यलाई घनत्व र गरीमा प्राप्त हुन्छ ।"
- ङ) "गीत र दृष्य विधानका अतिरिक्त अन्य संरचनागत अंगहरू दुवैमा समान हुन्छन् ।"

३.१.३. नेपाली महाकाव्य चिन्तन

नेपाली समालोचनाका परम्परामा पनि महाकाव्यका सम्बन्धमा सैद्धान्तिक विमर्श प्रस्तुत गर्ने केही उल्लेखनीय काम भएका छन् । यस्ता उल्लेखनीय नेपाली महाकाव्यका चिन्तकका रूपमा बासुदेव त्रिपाठी (वि.सं. १९९९) ले गरेका कार्यहरू निकै महत्त्वपूर्ण देखापर्दछन् । उनले बृहत् कविताभिन्न कलात्मक महाकाव्य र बृहत्तर / बृहत्तम कविताभिन्न विकासशील महाकाव्यलाई समावेश गरेका छन् । उनले यी दुवैथरी महाकाव्यलाई यस्तो महाकाव्य परिभाषा प्रस्तुत गरेका छन् :

"महाकाव्य कविता विधाको सबभन्दा विशाल आयामको त्यस्तो बृहत् तथा बृहत्तर / बृहत्तम उपविधागत भेद हो जसमा साङ्गीतिक भाव प्रभावका रूपमा कवित्वको प्राधान्य रहने गरी आख्यानका माध्यमबाट समग्र जीवनजगत्को विस्तृत कथन प्रायःसर्गबद्ध बृहत् भाषिक संकथनका संरचनाद्वारा गरिन्छ । महाकाव्यका रचनामा विपुल लयप्रवाह र विशाल भावराशि तथा समग्र जीवनजगत्को आख्यानीकरण र भाषिक संकथनका संरचना मुख्य चार पक्षका रूपमा हेरी यिनले कवित्वको विस्तृति र व्याप्तिका साथै घनत्वलाई अभिव्यक्ति गर्दछन् ।" (अवस्थी, २०६४: ३४) ।

३.२. महाकाव्यका तत्त्वहरू

३.२.१ सर्गबद्धता

पूर्वीय महाकाव्य चिन्तनले 'सर्गबद्धता' लाई महाकाव्यको प्रमुख तत्त्व मानेको छ । अझ 'महाकाव्य' शब्द प्रचलनमा आउनुभन्दा अघि त्यसका निमित्त सर्गबन्ध शब्द नै प्रचलनमा रहेको सङ्केत पाइएबाट महाकाव्यको पूर्वनाम 'सर्गबन्ध' रहेको बोध पनि हुन्छ । जब त्यस सर्गबन्धलाई महाकाव्य भन्ने चलन चल्यो त्यसपछि नै पूर्वीय साहित्यशास्त्र अन्तर्गत नै पूर्वीय आचार्यहरूले प्रथमतः महाकाव्य सर्गबन्ध हुन्छ भन्ने निर्णय दिएका हुन् । वास्तवमा सर्गबद्धता महाकाव्यको आधारभूत तत्त्व नै हो , किनभने त्यसमा जीवनजगत्को अखण्ड तथा परिपूर्ण अभिव्यक्ति गर्दा त्यस जीवनजगत्का प्रत्येक खण्डलाई एक-एक सर्गका रूपमा प्रस्तुत गरी ती प्रत्येक सर्गलाई परम्परामा आवद्ध पनि तुल्याइएको हुन्छ । महाकाव्यमा जीवनजगत् सम्बन्धी विस्तृत विषयवस्तु र विपुल भावप्रवाहलाई एकैपटक अखण्ड/परिपूर्ण रूपमा व्यक्त गर्न नसकिने हुँदा त्यसका खासखास विषय वा भावलहरलाई सर्गका रूपमा रच्यौ र फेरि अर्को विषयगत एवम् भावगत पक्षका निमित्त अर्को सर्ग रच्यौ गर्दै अनेक सर्गका सृजनात्मक निरन्तरता र विश्रामका आन्तरिक बद्धताबाटै महाकाव्यात्मक अखण्ड अभिव्यक्ति पूर्ण बन्दछ । यस सन्दर्भमा स्पष्ट रूपमा बुभुत्पुर्ने कुरो के हो भने 'सर्ग' भनेको सिर्जनाको एउटा प्रवाह हो र त्यो 'सर्ग' भनेको महाकाव्यको एउटा खण्ड पनि हो । सिर्जनाको एउटा प्रवाह सर्ग हो भन्नुको तात्पर्य जीवनजगत्का एक खण्डको प्रवाहात्मक अभिव्यक्तिबाट एउटा सर्ग बन्दछ भन्ने हो । जीवनजगत्का यस्ता खण्डै खण्डको अभिव्यक्तिबाट महाकाव्यका सर्गहरू बन्दै जान्छन् र यस्ता सर्गहरूमा गरिएको खण्डात्मक अभिव्यक्तिका प्रबन्धबाटै महाकाव्यात्मक अङ्गी संरचना समग्रमा प्रकट हुने गर्दछ । पूर्वीय साहित्यशास्त्रीले सर्गबद्धतालाई महाकाव्यको प्रमुख तत्त्व भनेका हुन् (अवस्थी, २०६४: २०) ।

३.२.२. महान् पात्र : पात्रविधान

पूर्वीय महाकाव्य चिन्तनको मन्थन गर्दा फेला पर्न आउने महाकाव्यात्मक एक महत्वपूर्ण घटक तत्त्व महान् पात्र हो । महाकाव्यमा महान् पात्रका कार्यव्यापार प्रस्तुत गरिनुपर्छ भन्ने मान्यता पूर्वीय साहित्यशास्त्रमा स्थापित छ, र त्यस मान्यताले महाकाव्यात्मक पात्रविधानतर्फ नै सङ्केत गरेको छ । पूर्वीय प्रथम महाकाव्य चिन्तक भामहले

नै महाकाव्यमा महान पात्र अपेक्षित रहने मान्यता स्थापित गरेका हुन् । महाकाव्यमा त्यस्तो महान् पात्रको अपेक्षा रहने कुरालाई बुझाउँछ, जुन युगवाहक र प्रतिनिधिमूलक अग्रगामी चैतन्ययुक्त हुनाका साथै सङ्घर्षशील / क्रान्तिकारी एवम् उदात्त र भलाद्मी समेत हुने गर्दछ । पूर्वीय महाकाव्य चिन्तकहरूले नायकको उत्कर्ष देखाउन प्रतिनायक / खलनायकको चित्रण गरिनुपर्छ, भन्ने दृष्टिकोण पनि प्रस्तुत गरेका छन् र महाकाव्यमा नायकको अभ्युदय एवम् सदाश्रय देखाइनुपर्छ, भनी खलनायकको पतन तथा पराजयको चित्रण हुनुपर्छ भन्ने तर्क पनि सङ्केत गरेका छन् । पूर्वीय महाकाव्य चिन्तनमा महाकाव्यका सहायक तथा गौण पात्र योजनाका सम्बन्धमा प्रष्ट उल्लेख पाईदैन र मन्त्रणा, दूत, विवाह, सम्भोग, पुत्रजन्म, आदिको चित्रण महाकाव्यमा गरिनुपर्छ, भनी व्यक्त गरिएका धारणाबाटै त्यस्ता सहायक तथा गौण पात्रका विधानबारे सङ्केत मिल्दछ । (अवस्थी, २०६४: २१) ।

ग) महत् अर्थ : पञ्चसन्धियुक्त प्रख्यात वा कल्पित सुखान्त कथावस्तु

पूर्वीय महाकाव्य-चिन्तनले स्थापित गरेको महाकाव्यको एक प्रमुख तत्त्व 'महत् अर्थ' हो र यसले महाकाव्यात्मक बृहद् कथावस्तुको बोध गरिएको छ । प्रथमतः महाकाव्यमा महत् अर्थको अभिव्यक्ति गरिनुपर्छ, भन्ने मान्यता भामहले नै स्थापित गरेका हुन् भने उनले त्यसअन्तर्गत 'मन्त्रदूतप्रणयादि' को चित्रण गरिने यो सदाश्रित, पञ्चसन्धियुक्त, समृद्धियुक्त, नातिव्याख्येय र नायकाभ्युदयमूलक हुने कुरा पनि जनाए । पूर्वीय महाकाव्य-चिन्तनका समष्टि आकलनबाट महत् अर्थ वा बृहत् कथावस्तुका यी विशेष अभिलक्षण दृष्टिगोचर हुन आउँछन् । (१) महाकाव्यात्मक कथावस्तुको आधार कुनै महान घटना हुनुपर्दछ र त्यसलाई गतिशीलता तथा परिपूर्णता प्रदान गर्न अवान्तर कथा वा अप्रधान घटनाहरूको सन्निवेश पनि गरिनुपर्छ । (२) त्यो कथावस्तु सर्गबद्ध रूपमा प्रस्तुत गरिन्छ र (३) जीवनको क्रम बुझाउने प्रारम्भ, यत्न, प्राप्त्याशा, नियताप्ति र फलागम जस्ता पञ्चकार्यावस्था एवम् जीवनको स्वभाव बुझाउने बीज, विन्दु, पताका, प्रकरी र कार्यजस्ता पञ्च-अर्थप्रकृतिलाई मुख, प्रतिमुख, गर्भ, विमर्श र उपसंज्ञीति जस्ता पञ्चसन्धिद्वारा संयोजित तुल्याइ महाकाव्यात्मक कथावस्तुको अङ्ग-संरचनालाई सुगठित अवयवीको रूपमा प्रदान गरिनुपर्छ । जीवनका आरोह-अवरोहसँग सम्बन्धित मोडहरूको संयोजन महाकाव्यात्मक कथावस्तुमा हुनुपर्छ, भन्ने कुराको बोध त्यसका पञ्चसन्धियुक्तताबाट हुन्छ भने भामहद्वारा प्रतिपादित 'नातिव्याख्येय' मान्यताले पनि त्यसको खुकुलो अतिविस्तारयुक्त संरचनाप्रति असहमति जनाउँदै

पञ्चसन्धिमय सुगठित संरचनातर्फको मोड व्यक्त गरेको छ । दण्डी र विश्वनाथका अनुसार त्यस कथावस्तुको थालनी नमस्कारात्मक, आशीर्वादात्मक वा वस्तुनिर्देशात्मक हुन सक्छ भने त्यो कथावस्तु सुखान्त हुनुपर्ने कुरामा सर्वस्वीकार्य देखापर्छ । (अवस्थी, २०६४: २२) ।

३.२.३. विविध काव्यस्थानको चित्रण : परिवेशविधान

पूर्वीय महाकाव्य चिन्तकहरूले महाकाव्यमा विभिन्न काव्यस्थानको चित्रण हुने कुरा प्रारम्भदेखि नै बनाउन थालेको पाइन्छ । भामहले त्यस्ता काव्यस्थानका रूपमा मन्त्रदूत, प्रयाण आदिको मात्र उल्लेख गरे भने रूद्रटले त्यस्ता काव्यस्थानलाई लौकिक (प्रकृतिवर्णनमूलक) र अलौकिक (देवता, स्वर्ग आदिको वर्णनमूलक) गरी दुई थरी वर्गमा बाँडे । तर दण्डी र विश्वनाथले त्यस्तो काव्यस्थानको अवर्गीकृत सूची पेस गरे र त्यस सूचीमा नगर, समुद्र, पर्वत, ऋतु, चन्द्रोदय, सूर्योदय, उद्यान, जलक्रिडा, सुरापान, सम्भोग-उत्सव, विप्रलम्भ, विवाह, कुमारजन्म, मन्त्रदूतप्रयाण आदिका साथै रात्रि, प्रदोश, अन्धकार, दिन, प्रातःकाल, मध्याह्न, सिकार, युद्ध, वन, मुनि, स्वर्ग, पुर, यज्ञ आदिलाई समावेश गर्दै यिनका मनोहर वर्णनको अपेक्षा गरियो । यी सबै काव्यस्थानको मनोहर वर्णन महाकाव्यमा गरिनुपर्छ भन्नुको तात्पर्य महाकाव्यमा विषयगत देशकालपरिस्थितिको यथावश्यक समुचित चित्रण गर्नुपर्छ भन्ने नै हो । महाकाव्यमा चित्रण गरिने कथावस्तु र पात्रका अपेक्षाअनुरूप स्वाभाविक, विश्वसनीय तथा मोहक परिवेशविधान गरिनुपर्छ भन्ने तर्फ नै उपर्युक्त काव्यस्थानको चित्रण सम्बन्धी मान्यताले औल्याएको कुरा आत्मसात् गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ (अवस्थी, २०६४: २३) ।

३.२.४. छन्दोबद्धता

महाकाव्य पद्यप्रवन्धात्मक रचना भएकाले पूर्वीय चिन्तनका सन्दर्भमा यसले एक आधारभूत तत्त्व छन्दोबद्धता हो भन्ने कुरा निर्विवाद ठहर्छ । भामहले महाकाव्यलाई वृत्तबन्ध (छन्दोबद्ध) रचनाकै रूपमा चिनाएका छन् भने दण्डी तथा विश्वनाथले महाकाव्यात्मक छन्दोबद्धताका खास प्रवृत्तिको पनि उल्लेख गरिदिएका छन् । दण्डीका अनुसार महाकाव्यको प्रत्येक सर्ग एक छन्दमा राखिनुपर्छ र सर्गान्तमा चाहिं सर्ग परिवर्तन गर्नुपर्छ । विश्वनाथका अनुसार एकै सर्गमा पनि नाना छन्दको प्रयोग गर्न सकिन्छ र सर्गान्तमा छन्द परिवर्तन गर्न

आवश्यक नै छ । महाकाव्यमा अनेकथरी ढाँचाका छन्दको प्रयोग गरिने र त्यो छन्दप्रयोग रसभावअनुसार औचित्यपूर्ण हुनुपर्ने सङ्केत पनि पूर्वीय साहित्यशास्त्रमा पाइन्छ (अवस्थी, २०६४: २३) ।

३.२.५. रसाभिव्यक्ति

पूर्वीय साहित्यशास्त्रीहरूले महाकाव्यको एक तत्त्वको रूपमा रसाभिव्यक्तिलाई पनि औल्याएका छन् । प्रथम महाकाव्य-चिन्तक भामहले महाकाव्यमा एकल रसको अभिव्यक्ति अपेक्षित ठहर्‍याएका छन् भने उत्तरवर्ती विद्वानहरूमध्ये रूद्रटले पनि महाकाव्यमा रससमग्रताकै अभिव्यक्तिमा जोड दिएका छन् । दण्डीले अपेक्षा गरेको रसभावनिरन्तरताले पनि महाकाव्यमा अपेक्षित सकलरसात्मक अभिव्यक्तितर्फ नै सङ्केत गरेको छ । विश्वनाथले भने महाकाव्यमा अङ्गीरस र अङ्गरसको योजना मिलाउनुपर्ने मान्यता अधि सारेका छन् । उनका अनुसार महाकाव्यमा शृङ्गार, वीर र शान्त मध्ये कुनै एक रसलाई अङ्गी रसका रूपमा र अरू सबै रसलाई अङ्ग रसका रूपमा व्यक्त गरिनुपर्छ । यी सबै कुरालाई ध्यानमा राखेर भन्नुपर्दा रसाभिव्यक्ति महाकाव्यको एक आधारभूत तत्त्व ठहर्छ र जीवनसमग्रताको अभिव्यक्ति गरिने महाकाव्यमा रससमग्रताको अभिव्यक्ति अपरिहार्य नै रहन्छ (अवस्थी, २०६४: २३) ।

३.२.६. चतुर्वर्गको चित्रण : उद्देश्य

पूर्वीय साहित्यशास्त्रीहरूले महाकाव्यमा महत् अर्थ वृहत् कथावस्तु र रससमग्रताको अभिव्यक्तिसँगै चतुर्वर्गको चित्रण गरिनुपर्नेमा पनि जोड दिएको पाइन्छ । चतुर्वर्ग पुरुषार्थ चतुष्टय पनि भनिन्छ र जीवनका ती चतुर्वर्ग वा पुरुषार्थ चातुष्टय हुन् - धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष । पूर्वीय महाकाव्य चिन्तकहरूले यी पुरुषार्थ चातुष्टयको अभिव्यक्ति गर्नु महाकाव्यको उद्देश्य हुनु पर्दछ भन्ने विचार आ-आफ्नै किसिमले व्यक्त गरेको पाइन्छ । आचार्य भामहले महाकाव्यमा चतुर्वर्गको चित्रण गरिनुपर्ने र तीमध्ये अर्थ (जीवनको भौतिक श्रीसम्पत्तिको प्राप्तमा आश्रित समृद्धि, सफलता, उपलब्धी) को अभिव्यक्तिलाई मुख्य उद्देश्य बनाइनुपर्ने कुरो औल्याएका छन् । आचार्य विश्वनाथले चाहिँ महाकाव्यमा चतुर्वर्गको चित्रण गरिनुपर्ने र तीमध्ये कुनै एकको चित्रणलाई फलरूपमा परिणत गर्नुपर्ने दृष्टि व्यक्त गरी कुनै

एक वर्गको अभिव्यक्तिलाई महाकाव्यको मुख्य उद्देश्य बनाइनुपर्ने विचार अघि सारेको पाइन्छ । दण्डी र रूद्रटले भने महाकाव्यमा धर्म (आफ्ना जाति, वर्ग, पद आदिका निमित्त तोकिएको कार्य, व्यवहार वा लोकको हित र व्यवस्थाका निमित्त जीवनमा अँगालिने कार्य/कर्तव्य) अर्थ, (भौतिक साधन, श्रीसम्पत्ति, धन, आदिको उपार्जनबाट प्राप्त हुने वैभवपूर्ण उपलब्धी), काम (मानवीय मनका विषयभोग, सुखशयल, आमोदप्रमोद सहितका शृङ्गारिक इच्छा आकांक्षा, कामना-अर्पणा आदि) र मोक्ष (सांसारिक जीवनचक्रका जन्म-मृत्युका बन्धनबाट जीवात्मा वा मानव मात्रले लिने छुटकारा वा मृत्यु /मोक्षप्राप्ति) जस्ता पुरुषार्थ चतुष्टयकै समष्टि अभिव्यक्तिमा जोड दिएको पाइन्छ । वास्तवमा महाकाव्यमा पुरुषार्थ चतुष्टयको अभिव्यक्ति भन्नु जीवनसमग्रताको अभिव्यक्ति हो । त्यसैले पूर्वीय आचार्यहरूले महाकाव्यको अन्तिम लक्ष्य पुरुषार्थ-चतुष्टयको प्राप्ति र त्यसका माध्यमबाट हुने आनन्द सञ्चारलाई नै मानेका छन् (अवस्थी, २०६४: २५) ।

३.२.७. अलङ्कृत भाषाशैली

महाकाव्यको एक महत्त्वपूर्ण घटक तत्त्व अलङ्कृत भाषाशैली पनि हो र यसका बारेमा केही सङ्केत पनि पूर्वीय महाकाव्य चिन्तनान्तर्गत भेटिन्छन् । आचार्य भामहले महाकाव्यमा अग्राम्य शब्दार्थ, सालङ्कृति र नातिव्याख्येयताको अपेक्षा गरेका छन् र उनका यी अपेक्षाले महाकाव्यात्मक भाषाशैली भव्योदात्त, अलङ्कारयुक्त तथा अति विस्तारका खुकुलोपनाका सट्टा सघनतापूर्ण हुनुपर्ने सङ्केत दिएका छन् । आचार्य दण्डीले पनि महाकाव्यात्मक शब्द /भाषिक प्रयोग अलङ्कृत हुनुपर्छ भन्ने उल्लेख गरेका छन् । वास्तवमा पूर्वीय आचार्यहरूले महाकाव्यमा त्यस्तो अलङ्कृतियुक्त र समृद्धिपूर्ण भाषिक वर्णनशैलीको अपेक्षा गरेको पाइन्छ जुन रसभावानुसारी हुनु वाञ्छनीय छ । समष्टिमा भन्ने हो भने महाकाव्यात्मक भाषा, वर्णनशैली तथा अलङ्कार योजना त्यसका रसात्मक सञ्चार प्रक्रियासँग सामञ्जस्य राख्ने खालको हुनुपर्छ भन्ने विचार नै पूर्वीय महाकाव्य चिन्तकहरूले सङ्केत गर्न खोजेको जस्तो देखिन आउँछ (अवस्थी, २०६४: २५) ।

३.२.८. नामकरण /शीर्षकीकरण

पूर्वीय साहित्यशास्त्रीहरूमध्ये विश्वनाथले महाकाव्यका नामकरण /शीर्षकीकरणका बारेमा पनि सङ्केत गरेको पाइन्छ । नाम /शीर्षक प्रत्येक साहित्यिक कृतिका सिरान वा आरम्भमा रहने त्यस्तो चिह्न हो जसका सहायताले नै सो कृतिलाई चिन्ने चिनाउने गरिन्छ । प्रत्येक महाकाव्यात्मक कृतिको पनि आफ्नो नाम शीर्षक हुन्छ र त्यसैले शीर्षकीकरण पनि महाकाव्यको परिचयात्मक चिह्न बनेको हुन्छ । विश्वनाथका विचारमा महाकाव्य ग्रन्थको नाम त्यसको कवि वा नायक वा प्रतिनायकका नाम वा कथात्मक घटनामा आधारित हुनुपर्छ । यसबाट महाकाव्य-ग्रन्थका साथै त्यसका अवान्तर प्रत्येक सर्गको पनि नामकरण /शीर्षकीकरण गरिनुपर्ने तर्फ विश्वनाथले सङ्केत गरेको भेटिन्छ । सर्गगत शीर्षकीकरणलाई अपरिहार्य मान्न सकिन्न तर महाकाव्यात्मक शीर्षकीकरण चाहिँ निर्विकल्प कुरा नै हो (अवस्थी, २०६४: २५) ।

महाकाव्य महान हुनुपर्दछ । चतुर्वर्ग फल दिन सक्ने हुनुपर्दछ । महाकाव्यमा कथा उपकथाहरू हुँदै उपकथाहरूले मूलकथालाई उत्कर्षमा पुऱ्याउने सर्वगुण सम्पन्न नायक नायिका हुनुपर्दछ । यसले लोकहित गर्ने हुनुपर्दछ । विभिन्न छन्दको परिपाक हुनुपर्दछ । विभिन्न रसरूपमध्ये शृङ्गार, विर र शान्त रसरूपमा एक रस अङ्ग रस हुनुपर्दछ । लोक जीवनलाई महान उपलब्धी वा अनेकौँ जीवनोपयोगी उपलब्धीहरू प्रदान गर्न सक्ने र आनन्द समेत प्रदान गर्न सक्ने काव्य नै महाकाव्य हो ।

३.३. संस्कृत महाकाव्यको परम्परा र विकास

संस्कृत महाकाव्यको परम्परा खोज्दै जाँदा ऋग्वेदसम्म नै पुगनुपर्छ किनभने ऋग्वेदीय सूक्तहरूका शैली महाकाव्यको शैलीजस्तै विस्तृत आयाम बोकेका छन् । ऋग्वेदको प्रथम मण्डलको ३२ औँ सूक्तमा इन्द्र र वृत्रका बीचको युद्ध रोक्ने आख्यान छ । यसै आख्यानमा नै महाकाव्यको विशद रूप दिने कथाको बीजभूमि छ । यसै आधारमा विद्वानहरू रामायण र महाभारत भन्दा पूर्व नै महाकाव्यको रूप बसिसकेको ठान्दछन् । वाल्मीकिकृत रामायणबाट त काव्यका धाराहरू विभिन्न भङ्गाला हुँदै प्रवाहित हुन थाले । जसको फलस्वरूप भास, कालिदास, अश्वघोष, भारवि, माघ, तथा श्रीहर्ष हुँदै महाकाव्यहरूले विकसित रूप लिन थाले । रामायण केवल आफूमात्र महाकाव्यको आदर्शका रूपमा मात्र रहेन, बरू परवर्ती

महाकाव्यहरूलाई पनि उपजीव्यता दिदै कथाहरूको अजस्र स्रोतको रूपमा रहन गयो । त्यसै कारणले भारतीय आचार्यहरूले रामायणलाई आदिमहाकाव्य र वाल्मीकिलाई आदिकवि भन्न थाले । व्यासरचित महाभारत पनि परवर्ती महाकविहरूका लागि पनि उपजीव्य काव्य बन्न गयो । धेरै महाकविहरूले महाभारतबाट पनि कथावस्तु लिएर काव्यकृतिहरू लेखेका छन् । यसर्थ, रामायण र महाभारतको गणना विकसित वा विकासशील महाकाव्यका रूपमा हुन्छ । समालोचक वासुदेव त्रिपाठीले लेखेका छन्- “‘जय’ र ‘भारत’ हुँदै ‘महाभारत’ विस्तारित तथा विकसित भएको साक्ष्यबाट कविताका बृहत्तर / बृहत्तम श्रेणीको प्रतिनिधित्व गर्ने खालका अत्यन्त लामा महाकाव्यहरूलाई विकसित र विकासशील महाकाव्य (इपिक अफ ग्रोथ) भन्ने पाश्चात्य धारणाको पुष्टिका निमित्त थप बल मिल्छ । ‘रामायण’ र ‘महाभारत’ जस्ता महाकाव्यहरू संस्कृत परम्परामा फेरि दोहोरिएनन् । चिरप्रचलित लोकगाथा समूहलाई कुनै विराट् प्रतिभाले उपयोग गरी आफ्नो केन्द्रीय संरचनामा प्रतिभापूर्वक उनेर र विस्तारित गरेर नै यस्तो महाकाव्यको रचना गरेको बुझिन्छ अनि तिनका पछिल्ला पुस्ताहरूमा क्षेपक हाली विस्तारसमेत भएको ठानी ‘रामायण’ र ‘महाभारत’ जस्ता रचनालाई विकासशील र विकसित महाकाव्य मान्न सकिन्छ । प्राचीन ग्रीसेली काव्यशास्त्री अरिस्टोटलले ठानेभैं केन्द्रिय आख्यानमा उपाख्यानको योग हुनु यी विस्तारि महाकाव्यहरूको विशालताको प्रमुख कारक पक्कै हो र ती उपाख्यान पनि गाथाधर्मी हुँदैछन् । यी महाकाव्यहरूलाई आदिम महाकाव्य (प्रिमिटिभ इपिक) पनि भनिन्छ । यी आदिम रचना फेरि नदोहोरिनु चाँहि अस्वाभाविक होइन । यिनले उत्तरवर्ती साहित्यिक प्रतिभाहरूका निमित्त दिइएको चिरउत्प्रेरणाका सन्दर्भमा यिनलाई ‘उपजीव्य महाकाव्य’ पनि भनिन्छ । संस्कृत महाकाव्यको यस आर्षयुगपछि चाँहि क्रमशः कलात्मक, वक्रमार्गी र ह्यासोन्मुख युगहरू संस्कृत महाकाव्यमा देखा परेका छन् । अश्वघोष र कालिदासका कलात्मक महाकाव्य क्रमशः ‘सौन्दरानन्द’ तथा ‘रघुवंश’ / ‘कुमारसम्भव’ को सुकुमार महाकाव्यहरू क्रमशः ‘किरातार्जुनीय’, ‘शिशुपालवध’ र ‘नैषधीयरचित’ तथा भट्टि आदिको ह्यासोन्मुख महाकाव्य विधान चाँहि कविताको बृहत् रूपका प्रतिनिधि हुन्, जसलाई ललित वा कलात्मक महाकाव्य (इपिक अफ् आर्ट) भन्न सकिन्छ । यी ललित वा कलात्मक महाकाव्यमा गाथाचक्रको प्रतिभापूर्ण नवसृजनाका आदिमता र विकासशीलता मुख्य कुरा नभई व्यक्तिप्रतिभाका बृहत् लालित्यचेत वा प्रतिभावैचित्तको आधिक्य वा न्यूनताकै मुख्य भूमिका रहेको छ (खनाल, २०६३: ३३-३४) ।

वाल्मीकि र व्यासबाट प्रभावित भएर धेरै कविहरूले अनेकौं काव्यकृतिहरू लेख्न सक्ने सम्भावना भए तापनि कुन-कुन कविहरूले कस्ताकस्ता रचना रचेका थिए होलान् भनी यकिनका साथ भन्न सक्ने अवस्था अहिले छैन, किनभने त्यस किसिमका कृतिहरू विनष्ट भइसकेका छन् । त्यसैले रामायण, महाभारतबाहेक कालिदासपूर्वका कुनै पनि कृतिहरू हाल उपलब्ध छैनन् । हाल अनुपलब्ध तर निकै चर्चामा आएको महाकाव्य पाणिनीको छ । उनको महाकाव्यको नाम 'जाम्बवती विजय' हो जसलाई 'पातालविजय' पनि भन्ने गरिन्छ । काव्यशास्त्रीहरू राजशेखर र क्षेमेन्द्रले आफ्ना कृतिहरूमा 'जाम्बवती विजय'को चर्चा गरेका छन् । यो कृति १८ सर्गात्मक थियो भनिन्छ । यसैगरी भाषाशास्त्री वररूचीको 'वाररूचा' महाकाव्य पनि भएको उल्लेख भएको पाइन्छ । ललित महाकाव्यको परम्परामा पाणिनी, वररूची, कालिदास र अश्वघोषको चर्चा छ । त्यसपछि संस्कृत महाकाव्य बढी नै बौद्धिक हुने भएको देखिन्छ । जसलाई विचित्रमार्गी कविहरू भनिन्छ , जसको प्रतिनिधित्व भारवि, माघ र श्रीहर्षले गरेका छन् । यसर्थ संस्कृत महाकाव्यको परम्परालाई तीन चरणमा राखेर अध्ययन गरेको पाइन्छ । 'संस्कृत साहित्यको रूपरेखा' भन्ने कृतिमा गोपीकृष्ण शर्माले निम्न प्रकारबाट चरणविभाजन गरेको देखिन्छ : (खनाल, २०६३ : ३४) ।

प्रथम चरण - आर्षमहाकाव्य काल - (इ.पू. ६०० देखि इ.पू. १००० सम्म)

द्वितीय चरण - कलात्मक महाकाव्य काल - - (इ.पू. ५०० देखि इसाको चौथो शताब्दीतक)

तृतीय चरण - विचित्रमार्गी महाकाव्य काल - (इसाको पाँचौं शताब्दीबाट बाह्रौं शताब्दीतक)

उक्त चरणहरूका विशेषताहरूलाई सूत्रात्मक रूपमा यसरी भन्न सकिन्छ - रामायण, महाभारत पछिका उल्लेखनीय कवि कालिदास हुन् । कालिदास वाल्मीकिबाट पर्याप्त प्रभावित छन् । वाल्मीकिको रामायणमा पाइने स्वाभाविकता र सरसतालाई आलोचकहरूले 'रसमयपद्धति' भनेका छन् । वाल्मीकि कालिदासको रसमयपद्धतिलाई सुकमारमार्गी र आफ्ना काव्यकृतिहरूमा पाण्डित्य प्रदर्शन गर्ने भारवि, माघ र श्रीहर्षका कृतिहरूलाई विचित्रमार्गी भनिन्छ । त्यसैले सिङ्गो संस्कृत महाकाव्यको परम्परालाई रामायण-महाभारतयुग, कालिदास, पाणिनी अश्वघोषयुग तथा भारवि, भट्टि, माघ र श्रीहर्षयुग गरी तीन युगमा बाँडिएको पाइन्छ (खनाल, २०६३: ३४-३५) ।

३.४ आधुनिक नेपाली महाकाव्य : पृष्ठभूमि, प्रवर्तन र विकासप्रक्रिया

महाकाव्यको सृजन-परम्परा, विकासयात्रा र धारागत अभियान कविताविधाका परम्परा, विकास तथा धारासँगै सहसम्बन्धित रहेपनि फुटकर कविता र खण्डकाव्यका दाँजामा महाकाव्यका निम्ति प्रतिभाप्रवाह / कवित्वप्रवाह श्रमसाधना एवम् समयगत धैर्यको अपेक्षा बढी रहने हुँदा यो कम लेखिनु स्वभाविकै हो । यस सन्दर्भमा नेपाली कविताको पुगनपुग अढाई शताब्दी लामो विकास परम्परामा झण्डै एक सयवटा महाकाव्य रचिई सार्वजनिक प्रकाशनमा आएका देखिन्छन् र तिनैले नेपाली महाकाव्यको विकासक्रमलाई अगि बढाएका छन् । नेपाली कविताका विकासयात्रामा मौलिक तथा विधासचेत नामक महाकाव्य सृजना र प्रकाशनको क्रम २००२ सालमा प्रकाशित शाकुन्तल महाकाव्यबाट थालिएको मान्दा त्यसअघिका सम्पूर्ण महाकाव्य-प्रयास पृष्ठभूमिगत गतिविधिमात्र ठहर्छन् (अवस्थी, २०६४ : ५८) ।

३.४.१. पृष्ठभूमि

नेपाली महाकाव्यको विकासप्रक्रियाको पृष्ठभूमिको निर्माण प्राथमिककालीन (वि.सं. १८२६-१९४०का) माध्यमिककालीन (वि.सं. १९४१-१९७४का) कविताका कतिपय अपूर्ण मौलिक महाकाव्यप्रयास, कतिपय भावानुवाद गरिएका पद्याख्यान र मौलिक कोषकाव्यठाँचाका एकदुईवटा महाकाव्यका रचनाक्रमबाट एवम् आधुनिककालीन (वि.सं. १९७५ यताको) नेपाली कविताको परिष्कारवादी धारा मुख्य अवधि (वि.सं. १९७५-१९९०) अन्तर्गतका महाकाव्य सृजनाका अपूर्ण प्रयास अनि साहित्य तथा शिक्षाका क्षेत्रमा भएको विकास र नेपाली भाषाको साहित्यका प्रत्येक विधा-उपविधागत मौलिक र मानक पाठ्यसामग्रीको युगगत शैक्षिक आवश्यकता समेतले गरेको भेटिन्छ । उदयानन्दले वि.सं. १८७० तिर रचेको पृथ्वीन्द्रोदय महाकाव्य नै प्रथम नेपाली महाकाव्य हो । यो ३०० -४०० श्लोकसम्मको लम्बाइको आयाममा पूर्ण भएको छ । नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठानबाट प्रकाशोन्मुख छ भन्ने सूचना भए पनि हालसम्म सो अप्रकाशित नै रहनु र त्यसको श्लोकगत लमाइ पनि मानव महाकाव्यको लमाइ (एक हजार श्लोकको) का दाँजामा अपर्याप्त रहनु जस्ता कुराले यो मौलिक रचना भए पनि अपूर्ण नै रहेको सङ्केत मिल्छ । (अवस्थी, २०६४ : ५९) ।

प्राथमिककालीन नेपाली कविताका परम्परामा देखा परेका भक्तिधाराका सशक्त कवि-प्रतिभा भानुभक्त आचार्य (वि.सं. १८७१-१९२५) ले रचेको सात काण्डे र १३१९ श्लोक भएको रामायणको लमाइ महाकाव्यका निमित्त पर्याप्त देखापर्दछ। यसका विषयवस्तु र उक्तिको क्रम संस्कृत भाषामा व्यासले रचेको अध्यात्म रामायणका सरह नै रहेबाट यो भानुभक्तको अमौलिक रचना ठहर्छ (अवस्थी, २०६४ : ५८)।

नेपाली कविताको प्राथमिक कालकै कवि पतञ्जलि गजुज्याल (वि.सं. १८८०-१९४४) ले रचेको र त्यस कालमा अप्रकाशित नै रहेको धीरादेश पातञ्जल तीर्थावली शीर्षकको तेह्र अध्याय र १२३३ श्लोकमा पूर्ण भएको एउटा यस्तो कृति पनि भेटिन्छ जुन महाकाव्यात्मक लमाइयुक्त भए पनि आख्यानरहितताका कारण कोषमहाकाव्यकै रूपमा सीमित रहेको छ (अवस्थी, २०६४ : ५८)।

नेपाली कविताको माध्यमिक काल (वि.सं. १९४१-१९७४) साहित्यिक प्रकाशनको प्रवर्तन एवम् विस्तार र शृङ्गार धाराको प्रवाहगत प्रधानताका दृष्टिले चर्चित रहेपनि सो युगमा शृङ्गार धारा अन्तर्गत महाकाव्यकार कृति रचिएनन्। त्यस युगको प्रारम्भतिर १९४४ सालमा भानुभक्तिय रामायणको प्रकाशन भएपछि सो ज्यादै लोकप्रिय भयो। त्यस कालमा रचिएका गद्याख्यान र बृहत् पद्यरचनामध्ये होमनाथ खतिवडाका रामाश्वमेघ र कृष्णरचित, रेवतिरमण खतिवडाको 'भागवत' रामप्रसाद सत्यालको महाभारत अठार पर्व, कृष्णप्रसाद रेग्मीको देवीभागवत, बाबु माधवप्रसाद शर्माको ठूलो असली कृष्णचरित्र, रेवतीरमण न्यौपानेका विश्वजितलीला र तुलसीकृत रामायण, डिल्ली शमशेर थापाका नाममा प्रकाशित भए पनि चिरञ्जीवी पौड्यालद्वारा रचिएको मानिने युरोपयात्रा जस्ता कृतिले महाकाव्यका जस्तो लमाइ प्राप्त गरेको जस्तो देखिन्छ। (अवस्थी, २०६४ : ६०)।

वि.सं. १९७५ देखि १९९० सम्मको परिष्कारवादी धाराको प्रधानता रहेको कालखण्ड र १९९१ सालदेखि २००१ सालसम्मको स्वच्छन्दतावादी धाराको प्रधानता रहेको अवधिमा गरिएका महाकाव्य रचनाका प्रयासले पनि नेपाली महाकाव्यका पृष्ठभूमिकै निर्माण गरेका छन्। नेपाली कविताको त्यो परिष्कारवादी धारा नेपाली भाषामा संस्कृत, हिन्दी, फारसी, उर्दू आदि भाषामा जस्तै उत्कृष्ट कविता काव्य रचन सकिने चुनौतिलाई आत्मसात् गरी हुर्किएको थियो। सो धाराका अग्रणी कवि लेखनाथ पौड्यालले पूर्ववत् अरू भाषामा जस्तै नेपाली भाषामा पनि कलात्मक सौन्दर्य चेतनाले ओतप्रोत उत्कृष्ट कविता लेख्न सकिने कुरालाई प्रमाणित गर्ने अठोट लिए। त्यसै अनुसार उनले गोरखा भाषा प्रकाशिनी समिति (

वि.सं. १९६९) बाट मान्यताप्राप्त चन्द्रिका (१९७०) व्याकरणद्वारा मानकीकृत नेपाली भाषाका लेख्य-पाठ्य रूपले प्रयोग गरेर परिमार्जित शैलीमा सामाजिक साँस्कृतिक पुनर्जागरणको स्वरलाई मुख्य कथ्य बनाई निकै फुटकर कविता र ऋतुविचार, बुद्धिविनोद, सत्यकली संवाद जस्ता खण्डकाव्यको रचना एवम् प्रकाशनद्वारा नेपाली भाषामा पनि उत्कृष्ट, परिष्कृत कविता काव्य रचन सकिन्छ भन्ने कुराको पुष्टि पनि गरे । त्यसैका केन्द्रियतामा नेपाली कविताको त्यस परिष्कारवादी धाराका मुख्य अवधि (वि.सं. १९७५-१९९०) अन्तर्गत १९७८ सालदेखि सोमनाथ सिग्दाल (वि.सं. १९४१-२०२९) ले चन्द्ररचित महाकाव्य रचन थाले, तर १९८६ सालमा यो महाकाव्यका केन्द्रीय नायक तत्कालीन श्री ३ महाराज चन्द्रशमशेरको मृत्यु भइदिनाले त्यो महाकाव्य तत्कालै त्यसै थन्कियो । त्यसै बेला उदाएका अर्का परिष्कारवादी कवि बालकृष्ण सम (वि.सं. १९५९-२०३८) ले आफ्नो १८-१९ वर्षको किशोरावस्थामै १९७७-७८ सालतिर आर्याघाट शीर्षकमा महाकाव्य रच्ने जमर्को थाले , तर उनले पूर्ण सन्तुष्टिका साथ त्यसलाई अगि बढाउन सकेनन् (अवस्थी, २०६४ : ६१) ।

१९९१ सालदेखि सिद्धिचरण श्रेष्ठ (१९६९-२०४९) र लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (वि.सं. १९६६-२०१६) का कविता प्रकाशनसँगै नवप्रवर्तित स्वच्छन्दवादी कविताधारा र मुनामदन (वि.सं. १९९२) खण्डकाव्यका प्रकाशनबाट त्यस धाराले प्राप्त गरेको प्रतिष्ठापूर्ण प्रधानताका कालखण्डमा १९९२-१९९८ सालका बीचमा देवीदत्त पराजुलीले १० गुच्छक र ३४७३ श्लोकको कवितागुच्छहार शीर्षकको बृहदाकार पद्यप्रबन्धको रचना गरे, तर त्यो भिन्नभिन्न वस्तुवर्णनमा आधारित कवितागुच्छ वा कोपकाव्य मात्र रही खास कवितात्मक प्रबलतायुक्त बृहत् आख्यान संरचना समेत भएको मानक महाकाव्यको अभावपूर्ति गर्न सक्षम नै रह्यो । यसै पृष्ठभूमिमा २००० सालतिर लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा जस्ता कवि नेपाली भाषामा स्तरीय साहित्यिक पाठ्यसामग्रीको अभाव रहेकाले त्यसको पूर्ति गर्नका निम्ति महाकाव्य रच्ने चलमल देखाउँछन् । त्यसैको परिणामस्वरूप २००० सालमा उनले सुषमालोचन महाकाव्य रचन थाले र त्यसका तीन श्लोक शारदा (९.८) मार्फत प्रकाशनमा पनि ल्याए तर उनको त्यस महाकाव्य सृजनाले तत्काल गति लिन सकेन । २००१ सालतिर गुणराज उपाध्याय (१९७२-२०३१) ले श्रीकृष्णचरित्र शीर्षकमा कृष्णभक्तिधाराको मौलिक महाकाव्यको रचना त गरे तर त्यो पनि महाकाव्य रच्ने साहित्यिक उत्प्रेरणा भन्दा भक्तिचेतनाका पारमार्थिक उद्देश्यप्राप्तिका उत्प्रेरणबाट रचिएको थियो र तत्काल प्रकाशनमा पनि आएन । यसै युगगत पृष्ठभूमिमा नै कवि माधवप्रसाद घिमिरे (१९७६) ले गोविन्द शीर्षकमा महाकाव्य रचन थाली

आफ्ना त्यस कार्यबारे लक्ष्मीप्रसाद देवकोटालाई पनि जानकारी दिए । माधव घिमिरेले त्यस बेला गोविन्द शीर्षकमा महाकाव्य रची नेपाली भाषामा रहेको मौलिक कलात्मक महाकाव्यको अभावपूर्ति गर्न खोजेका हुन् तर शैलीगत रूपमा उनीपनि परिष्कारवादी कवि नै भएकाले महाकाव्य रचनाका निम्ति आवश्यक दीर्घ साधनाको बाटो उनले पनि छाडिदिए । तर उनकै महाकाव्य रचनाका कुराकानीबाट उत्प्रेरित भई लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा चाहिं मौलिक महाकाव्यका सृजनामा तल्लीन भए (अवस्थी, २०६४ : ६२) ।

३.४.२. प्रवर्तन

२००२ सालमा माधव घिमिरेले आफू महाकाव्यका रचनामा संलग्न रहेको कुरा बताएपछि हौसिएका लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले आफ्नो २५ वर्ष (वि.सं. १९७६-२००१) भन्दा लामो कवितासाधना, स्वच्छन्दवादी कवित्वको विराट् प्रतिभा-प्रवाह, शैलीगत र छन्दगत सिद्धि तथा स्वआर्जित प्रचुर अनुभवरशि र ज्ञानराशिका बलमा तीन महिनाजतिमै २४ सर्गको र २३२१ जति चतुष्पदी श्लोकको लमाइ भएको कलात्मक महाकाव्य ढाँचाको मौलिक शाकुन्तल महाकाव्य रचिदिए र त्यसै २००२ सालमै त्यो महाकाव्य नेपाली भाषा प्रकाशिनी समितिबाट प्रकाशित पनि भयो । यसै शाकुन्तल महाकाव्यका रचना र प्रकाशनद्वारा देवकोटाले आधुनिक नेपाली महाकाव्यको प्रवर्तन गरे । नेपाली महाकाव्य आइसल्याण्डको सर्प सरह भएकाले त्यसको अभावपूर्ति गर्न यसको रचना गरेको कुराको उल्लेख उनले यसको भूमिकामा गरे । देवकोटाका त्यसै स्वच्छन्दवादी कवित्वको भागीरथी-प्रवाहका रूपमा रहेको शाकुन्तलबाट २००२ सालमा आधुनिक नेपाली महाकाव्यको प्रवर्तन भयो (अवस्थी, २०६४ : ६३) ।

३.४.३. आधुनिक नेपाली महाकाव्यको विकास-प्रक्रियाका प्रमुख धारा

वि.सं. २००२ सालमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले रचेको शाकुन्तल महाकाव्यका प्रकाशनबाट आधुनिक नेपाली महाकाव्यको प्रवर्तन भएपछि त्यसको विकास प्रक्रिया क्रमशः अधि बढ्दै गयो । यस क्रममा प्रथमतः लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले आधुनिक नेपाली महाकाव्यको स्वच्छन्दतावादी धाराको निर्माण गरे भने उनी पछि मात्र उनका अग्रज

परिष्कारवादी कविहरूले परिष्कारवादी धाराका नेपाली महाकाव्य रचेर प्रकाशनमा ल्याए (अवस्थी, २०६४ : ६३) ।

आधुनिक नेपाली महाकाव्यको विकास प्रक्रियामा देखा परेका प्रमुख धाराहरू यी हुन् भन्ने कुरा निर्णीत हुन आउँछ :

क) स्वच्छन्दतावादी धारा,

ख) परिष्कारवादी धारा

ग) प्रगतिवादी धारा

घ) प्रयोगवादी धारा

ङ) उत्तरप्रयोगवादी धारा

च) उत्तरआधुनिकतावादी धारा (अवस्थी, २०६४ : ६४) ।

३.४.३.१. आधुनिक नेपाली महाकाव्यको स्वच्छन्दतावादी धारा

आधुनिक नेपाली कविताको स्वच्छन्दतावादी धाराका महान् प्रतिभा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले शाकुन्तल महाकाव्यका रचना तथा प्रकाशनबाट गरेको नेपाली कलात्मक महाकाव्यको मौलिक सृजन-परम्पराको थालनीसँगै आधुनिक नेपाली महाकाव्यको स्वच्छन्दतावादी धाराको प्रवर्तन पनि भयो । अर्को किसिमले भन्ने हो भने आधुनिक नेपाली महाकाव्यको प्रवर्तन विन्दुको रूपमा रहेको शाकुन्तल महाकाव्यमै देवकोटाले स्वच्छन्दतावादी धाराको प्रतिभापूर्ण अभिव्यक्ति गरे ।

२००२ सालमा तीन महिनामै शाकुन्तलको रचना गरी महाकवि बनिस्केका देवकोटाले त्यसलगत्तै आफ्नो महाकवित्वको अग्निपरीक्षामा उत्तीर्ण हुन दश दिनमै सुलोचना महाकाव्य रचे र २००३ सालमा त्यो पनि प्रकाशित भयो । यसपछि २००३ सालमै उनले महाराणा प्रताप (२०२४) वनकुसुम (२०२५) र पृथ्वीराज चौहान (२०४९) जस्ता स्वच्छन्दतावादी धाराका अरू तीनवटा महाकाव्यहरू रचे । यसपछि देवकोटाले नै २००७ सालको उत्तरार्द्धदेखि खास गरी २०१० सालसम्म र केही मात्रामा त्यसपछि लेखन निरन्तरता दिई प्रथम गद्यलयात्मक प्रमिथस (२०२८-२०२९) महाकाव्यको रचना पनि गरे (अवस्थी, २०६४ : ६४) ।

२०१६ सालमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको पार्थिव देहावसान भएपछि नेपाली कविताको स्वच्छन्दतावादी धारागत प्रधानताको युगले विश्रान्ति लिई नयाँ प्रयोगवादी धाराको प्रवर्तन तथा विकास हुनथाले पनि स्वच्छन्दतावादी धाराका महाकाव्य रच्ने प्रवृत्ति गतिशील नै रह्यो । त्यस यता नेपाली महाकाव्यको स्वच्छन्दतावादी धारालाई यी विभिन्न प्रतिभाहरूले अगाडि बढाउँदै ल्याए - गोविन्दप्रसाद भट्टराई (पृथ्वीमहेन्द्र २०१९), मोदनाथ शास्त्री (भानु २०२४, गणेशमान २०५८), हरिहर शास्त्री (उषाविनोद २०२४, रम्भा २०२५, घाम भुक्तिको २०२६), देवकान्त पन्थ (सीता स्वयंवर २०३६), नीरविक्रम प्यासी (दक्ला २०३४), उमानाथ शास्त्री सिन्धुलीय (मकवानी बाला २०३५), श्रीहरि फुयाँल (आँशुको सङ्ग्राम २०३६) गणेशबहादुर खत्री (चमेलीचन्द्र २०३७), तुलसीराम काश्यप (जन्मभूमि २०४३, आमा २०४५, मन्थन २०५०), वसन्तकुमार शर्मा नेपाल (विप्रलम्भ २०४४), पवनकुमार खनाल (रामदास २०४५, मा २०४५, विम्बप्रतिविम्ब २०४५, स्वदेशी सुमन २०४५), भानुभक्त पोखरेल (मृत्युञ्जय २०४७, जागृतिराम २०५६), रामनाथ खनाल (प्रजातन्त्रोदय २०४८, पाण्डु २०४९) शैलेन्द्रप्रकाश नेपाल (जुनू २०४८, अनामिका २०५६), रमेश खकुरेल (सरिता नानी २०४९, स्रग्धरा २०५९), टी.एन. गोपीकृष्ण अधिकारी (आर्यावर्त २०५१, गंगा २०५५, मदनदेव भट्टराई (जीवनस्मृति २०५२), पूर्णानन्द भट्ट (शान्तिविज्ञान २०५३), दुर्गाप्रसाद अधिकारी (बालागुरू २०५३) पूर्णप्रकाश नेपाल यात्री (वसन्तपल्लव २०५५, सिजापतिवाला २०५७, सिद्धिचरण सञ्चारण २०६०) ओमवीरसिंह बस्न्यात (पासाङ ल्यामु २०५४, सेवा सैनिक भ्रष्ट २०५६, पृथ्वी २०५८) भुवनहरि सिग्देल (धरणीधर २०५५, मेनका २०५६), रमेशचन्द्र अधिकारी (पदमदर्गा २०५५, सीतायन भाग १-३, २०५६) तारिणीप्रसाद कोइराला (नैनी अपूर्ण २०५६) नारायणप्रसाद उपाध्याय अर्याल (त्रिजन्मा २०५६) नरेन्द्र पराशर (गौरीशंङ्कर २०५८) गोविन्दप्रसाद घिमिरे (युगनायक २०५८, मृत्युचक्र २०६०, प्रेरणा २०६०) कुलचन्द्र गौतम (भीमसेन थापा २०५९), भक्तबहादुर बलायर (राइमती २०५९) बुनू लामिछाने (याचना २०६०) सदानन्द अभागी (तीन युग एक कथा २०६०) माधव वियोगी (छन्दशिरोमणि २०६०, धर्मराज २०६१, जगदम्बा २०६२), नारायणप्रसाद शर्मा (गुरूगौरव २०६२), खेमराज ओझा (हिमशिखर २०६३), नीलकण्ठ (न्यौपाने महामानव २०६३), काशीनाथ न्यौपाने (विरजा २०६३) आदि यी सबै महाकाव्यहरू आधुनिक नेपाली महाकाव्यको स्वच्छन्दतावादी धाराको निरन्तरताका कडी हुन (अवस्थी, २०६४ : ६६) ।

३.४.३.२. आधुनिक नेपाली महाकाव्यको परिष्कारवादी धारा :

२००२ र २००३ सालका बीचमा स्वच्छन्दतावादी कवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले रचेको 'शाकुन्तल' र 'सुलोचना' जस्ता नयाँ मौलिक महाकाव्य प्रकाशनमा आएपछि पूर्ववर्ती परिष्कारवादी धाराका कविहरूमा पनि महाकाव्य रच्ने जुर्मुर देखा पयो । यसै पृष्ठभूमिमा नै परिष्कारवादी धाराको मुख्य अवधि (१९७५-१९९०) का बीच 'चन्द्रचरित' महाकाव्यका रचनामा संलग्न रहे पनि कारणवश त्यसलाई अधुरै छाडेका सोमनाथ सिग्दालको ध्यान महाकाव्यका रचनातर्फ तानियो । सोमनाथ पूर्वीय साहित्यशास्त्रका विज्ञ भएको हुँदा उनी देवकोटाका मूलतः पश्चिमी पूर्वस्वच्छन्दतावादी ढाँचाबाट उत्प्रेरित 'शाकुन्तल' र 'सुलोचना' जस्ता महाकाव्यका नवीनतासँग असन्तुष्ट रही पूर्वीय महाकाव्य -लक्षणको अक्षरशः प्रयोग गरेर 'आदर्श राघव' महाकाव्य रचन पुगे । २००५ सालमा उनको त्यो महाकाव्य आएपछि नेपाली कविताको परिष्कारवादी धारा अन्तर्गत पनि महाकाव्यको परम्पराको प्रवर्तन भयो । उनको यो महाकाव्य पूर्वीय लक्षणशास्त्रको पूर्ण अनुपालन र संस्कृत विचित्रमार्गी महाकाव्य धाराको अनुसरण गरी रचिएको आदर्श महाकाव्यका रूपमा देखा पयो । यस क्रममा लेखनाथ पौड्यालले 'तरूण तपसी'को रचना गरे र त्यो 'आदर्श राघव' जस्तो शास्त्रीय महाकाव्य बन्न नसकेको हुनाले लेखनाथ पौड्यालको त्यस तरूणतपसीलाई नव्यकाव्यका रूपमा २०१० सालमा सार्वजनिक प्रकाशनमा ल्याए । 'तरूण तपसी' शास्त्रीय दृष्टिले महाकाव्य नठरिए पनि प्रयोगात्मकताका दृष्टिले महाकाव्यसरहको रचना ठहरिन्छ (अवस्थी, २०६४ : ६६-६७) ।

आधुनिक नेपाली महाकाव्यको परिष्कारवादी धाराका परम्परामा २०१५ सालमा चिसो चुल्हो महाकाव्य प्रकाशनमा ल्याई बालकृष्ण सम आफ्नो छुट्टै महाकाव्यकारिता देखाउँछन् । पाश्चात्य महाकाव्यकार भर्जिल र दाँतेका क्रमशः इलियड र डिभाइन कमेडीका ढाँचाको उपयोग गरी रचिएको यस महाकाव्यले गद्यलयात्मकता, हीन विषयको भव्य चित्रण गर्ने विडम्बक महाकाव्यढाँचा, पूर्वीय महाकाव्यमान्यताका विरुद्धमा गई भौतिक विकासवादी नवचिन्तनको अभिव्यक्ति देखायो (अवस्थी, २०६४ : ६७) ।

गद्यलयात्मकता, हीन विषयको भव्य चित्रण गर्ने विडम्बक महाकाव्यढाँचा, पूर्वीय महाकाव्य-मान्यताका विरुद्धमा गई निम्नजातीय दलित पात्रलाई दिइएको प्रगतिशील नायकत्व, पश्चिमी ज्ञानको स्रोतको भौतिक विकासवादी नवचिन्तनको अभिव्यक्तिजस्ता प्रयोगशील प्रवृत्ति पनि देखायो । अभिव्यक्तिगत शैलीका भव्यता, शिष्टता र चारूत्व, भाषिक

परिष्कार, विचित्रतापूर्ण उक्तिकौशल, गद्यलयात्मक, सङ्गीत-समृद्धि, बत्तीससर्गे लमाइ यसका महाकाव्यात्मक प्राप्ति हुन् भने पूर्वीय महाकाव्य मानयताका चरित्राङ्कनसम्बन्धी विधिनिशेधमा क्रान्ति गरे पनि महाकाव्यात्मक बृहत् आख्यानको अन्वितिपूर्ण कथनमा विद्यमान कसरग्रस्तता भौतिक विकासवादी चिन्तनका साथै इतिहासज्ञान र राष्ट्रवादसँग सम्बन्धित विचारको विषयवस्तुगत असान्दर्भिकता र अपाच्यता, महाकाव्यापेक्षी भावावेगका सभ्यताको कमी, संलग्न रूपमा लेखिएका लामा कविताहरूको सङ्ग्रहका रूपमा प्राप्त सर्गसङ्गठनगत शिथिलताजस्ता प्रवृत्ति यसमा अप्राप्ति हुन् । यिनै प्राप्ति अप्राप्तिका समष्टि सन्दर्भमा समको चिसो चुल्हो महाकाव्य एक प्रयोगशील परिष्कारवादी रचनाका रूपमा विशिष्ट बनेको छ (अवस्थी, २०६४ : ६८) ।

आधुनिक नेपाली महाकाव्यको परिष्कारवादी धारालाई यी अरू केही प्रतिभाले पनि आ-आफ्ना कृतिगत प्रदानद्वारा अघि बढाएका छन् - कृष्णप्रसाद घिमिरे (राष्ट्रिय चरित्र २०१७, देशनरेश २०१७, कादम्बरी २०४३), गुणराज उपाध्याय (श्रीकृष्ण सन्देश २०२९, भरतमिलन २०२९), जयदेव पौडेल (गोरखाख्यायिका २०३३) रामचन्द्र गिरी (समाजदर्पण सन् १९८२/२०३९), भरतराज मन्थलीय (देवयानी २०३९, श्रुतिसौरभ २०५८), भरतराज पन्त (दोभान २०४१, पीताम्बर भोला (शिवासन्तती २०४२, सारस्वतेय २०४७) भोग्यप्रसाद भण्डारी (षट्ठानन्दचरित २०४३), पूर्णप्रसाद ढुंगेल (त्रिवेणी २०४४), ज्ञानबहादुर ढुंगाना (गौरी शंकरायण गणेशगरिमा २०४६, गौरीशंकरायण भैरवबहार २०४८) लक्ष्मीप्रसाद पोखरेल(वेनवैन्यवर्णन २०४९) शिवगोपाल रिसाल (पद्मकन्या २०५८) जीवराज पोखरेल (पाटनको कृष्णमन्दिर २०५८, शिक्षक शिष्य संवाद २०५८, बुद्ध चरित्र २०५९) , आदि । यी महाकाव्यहरूमध्ये केहीले धर्मभक्ति र आध्यात्मदर्शनका पुरातन शास्त्रीयतातर्फको परिष्कारवादी चासो देखाएका छन् भने केहीले चाहिं सामाजिक सञ्चेतनाको वरण पनि गरेका छन् (अवस्थी, २०६४ : ६८) ।

मित्रप्रसाद दाहालको 'श्रीवत्स' (२०६४) महाकाव्य पनि परिष्कारवादका महाकाव्यात्मक मान्यतानुरूप रहेकाले उनको यो महाकाव्यले नेपाली साहित्यको महाकाव्य परम्परालाई विकास गरेको छ । यस धाराका प्रमुख पूर्ववर्ती महाकाव्यकारहरू : सोमनाथ सिग्दाल, लेखनाथ पौड्याल र बालकृष्ण समका क्रमश 'आदर्श राघव, तरूण तपसी, चिसो चुल्हो' को सामीप्यतामा 'श्रीवत्स' महाकाव्य आकार प्रकारका दृष्टिले समान छैन तर

महाकाव्यीय गुणका दृष्टिले निकट छ भन्ने आधार श्रीवत्स महाकाव्यमा प्रशस्त भएकाले 'श्रीवत्स' महाकाव्य परिष्कारवादी महाकाव्यको श्रेणीमा राख्न उचित ठहर्छ ।

३.४.३.३. आधुनिक नेपाली महाकाव्यको प्रगतिवादी धारा

आधुनिक नेपाली साहित्यमा र नेपाली कवितामा पनि २००७ सालमा पूर्वापर सन्दर्भमा कार्ल मार्क्सको ऐतिहासिक तथा द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी चिन्तनबाट अनुप्राणित प्रगतिवादी धाराको प्रभाव परम्परा बन्न गएको भए पनि २०१५ सालमा प्रकाशित चिसो चुल्हो महाकाव्यमा त्यस धारातर्फको टड्कारो उन्मुखता देखिए पनि आधुनिक नेपाली महाकाव्यका विकासयात्रामा त्यो प्रगतिवादी धारा २०२० सालपछिका वर्षहरूमा नै प्रखररूपमा प्रकट भयो । आधुनिक नेपाली महाकाव्यमा यस धाराको ठोस प्रवर्तन मोदनाथ प्रश्रित (१९९९) ले रचेको मानव (२०२३) महाकाव्यबाट भयो भने त्यसपछि आधुनिक नेपाली महाकाव्यको यस प्रगतिवादी धारालाई मोहन दुखुन (मन्दाकिनी २०४१), चन्द्रप्रसाद न्यौपाने (सोल्मु २०५३), प्रत्याघात २०५५, सिमना २०५८, गौतमबुद्ध २०५९, सिपाही, म आदि) रामप्रसाद ज्ञवाली (औंशीका फुलहरू २०५३) डा. भीष्मराज प्रसाईं (आत्मसमर्पण २०५५) पोषराज दाहाल (शहीदगाथा २०५७) ऋषिराम न्यौपाने (पुष्पाञ्जली २०५७) आदि प्रतिभाहरूले आ-आफ्ना महाकाव्यात्मक प्रदानद्वारा अघि बढाए (अवस्थी, २०६४ : ६९) ।

३.४.३.४. आधुनिक नेपाली महाकाव्यको प्रयोगवादी धारा

आधुनिक नेपाली कविताको विकासयात्रा २०१७-२९ सालका बीचमा अवचेतनमूलक स्वचालित लेखनको नवप्रयोग गरिएका र बीसौं शताब्दीमै विकसित प्रसारित बनेको पश्चिमी विसङ्गत अस्तित्ववादी दर्शनका निस्सारताबोध शून्यबोधको अभिव्यक्ति गरिएका प्रयोगवादी कविताहरू बढी रचिए । त्यस प्रयोगवादी धाराका २०१७-१९ का मुख्य समयावधिमा फुटकर कविताहरू बढी रचिए भने खण्डकाव्यात्मक किसिमको लमाइ भएका लामा कविताहरू चाहिं सीमित सङ्ख्या (आधा दर्जन भन्दा कम) मा रचिए अनि बृहत् महाकाव्यकारका कविताहरू त्यतिवेला रचिएनन् । तर २०३० यता पनि प्रयोगवादी धाराका कतिपय कविहरूले आफ्नो सृजनशीलतालाई सुक्ष्माख्यानको वरण र सम्प्रेषणतातर्फको न्यून सचेतता जस्तो नवप्रवृत्ति देखाउँदै गतिशील तुल्याइरहे । त्यसै क्रममा नेपाली महाकाव्यको

विकास प्रक्रियामा प्रयोगवादी महाकाव्य ढाँचाको नवप्रवर्तनकारी कृति २०३७ सालमा देखा पयो र त्यो हो जगदीशशमशेर राणा (वि.सं. १९८६) ले रचेको नरसिंह अवतार । त्यसपछि नेपाली कविताको प्रयोगवादी धाराका अग्रणी कवि मोहन कोइराला वि.सं. १९८३-२०६३) ले २०४१ सालमा नीलो मह शीर्षकको महाकाव्यकार कृति प्रस्तुत गरी नेपाली प्रयोगवादी महाकाव्यको एक अर्को वान्की देखाए । यिनै दुई कवि र यिनैका उक्त दुई कृतिले आधुनिक नेपाली महाकाव्यको प्रयोगवादी धाराको निर्माण गरेका छन् (अवस्थी, २०६४ : ७०) ।

३.४.३.५. नेपाली महाकाव्यको उत्तरप्रयोगवादी / उत्तरआधुनिकतावादी धारा

नेपाली कविताका निम्ति २०३० साल यता नै उत्तरप्रयोगवादी धाराको युग थालिएको हो भने त्यस क्रममा प्रयोगवादी धाराको निरन्तरताका साथै स्वच्छन्दतावादी, प्रगतिवादी, यथार्थवादी र उत्तरआधुनिकतावादी धाराका सामयिक सञ्चेतनायुक्त कविताहरूले धारागत वैविध्य देखाए । यसै युगका खास गरी २०४६ साल पछिका समयसन्दर्भमा प्रयोगवादी धाराका ईश्वररहित सांसारिक निस्सार शुन्यबोध र उत्तर आधुनिकतावादी बहुलताबोध एवम् अनिश्चयबोधसमेतलाई अस्वीकार गर्दै गोपाल पराजुली (२००४) ले यस्ता उत्तर प्रयोगवादी महाकाव्य रची प्रकाशनमा ल्याए जसमा आख्यानमुक्त विस्तारित कथनमार्फत समसामयिक मानवताबोध र राष्ट्रबोध साथै प्रखर संघर्षशील एवम् मुक्तिकामी जनआवाज संप्रेष्यताका साथ व्यक्त भएको छ । उनैले लेखेको पृथ्वीमाथि आलेख २०४६, हिमालमाथि आलेख २०५३, देशमाथि आलेख २०५५, शब्दशताब्दी २०५७, समयको प्रस्थान २०५८, नयाँ ईश्वरको घोषणा २०६० आदि महाकाव्य नै यस उत्तरप्रयोगवादी धाराका प्रतिनिधि रचना हुन् (अवस्थी, २०६४ : ७१) ।

चौथो परिच्छेद

‘श्रीवत्स’ महाकाव्यको अध्ययन

४.१. पृष्ठभूमि

नेपाली साहित्यमा वि.सं. २०२२ सालदेखि कलम चलाउन प्रारम्भ गरेका मित्रप्रसाद दाहालले कविता विधा अन्तर्गत फुटकर कविता, खण्डकाव्य, शोककाव्य र महाकाव्यका क्षेत्रमा कलम चलाउँदै आएका छन् । महाकाव्यका क्षेत्रमा हालसम्ममा उनको ‘चन्द्रहंस’ (२०६४) ‘श्रीवत्स’ (२०६४) गरी दुईवटा महाकाव्यात्मक कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् । यी महाकाव्यहरू मध्ये ‘श्रीवत्स’ (२०६४) महाकाव्यको अध्ययन र विश्लेषण निम्नलिखित रूपमा गरिएको छ ।

४.२. परिष्कारवादको पृष्ठभूमि, मान्यता र नेपाली साहित्यमा परिष्कारवाद

४.२.१. पृष्ठभूमि

परिष्कारवाद शब्द अंग्रेजीको Classicism को नेपाली रूपान्तर हो । परिष्कारवादका लागि प्रयुक्त हुने अन्य नेपाली शब्दहरू शास्त्रीयतावाद, अभिजात्यवाद, क्लासिकलवाद आदि हुन् । Classicus शब्दको मूल व्युत्पत्ति चाँहि ल्याटिन शब्द Classicus बाट भएको मानिन्छ । यसको शब्दार्थ प्रथम श्रेणीको व्यक्ति वा वस्तु भन्ने हुन्छ । परिष्कारवादी वा शास्त्रीयतावादी शब्दको प्रथम प्रयोग गर्ने श्रेय दोस्रो शताब्दीका रोमेली निबन्धकार औलस जेलियसलाई छ (शर्मा र लुईटेल, २०६३ : २६७) ।

रोमेली कवि तथा साहित्यचिन्तक होरेसको ग्रन्थ *Ars Poetica* मा साहित्यको औचित्य, शैली, प्रतिभा, विवेक, प्रयोजन, सत्काव्य-असत्काव्य, काव्यहेतु, नाटक, आलोचक आदिवारे सविस्तार वर्णन गरिएको छ । यसै ग्रन्थमा उनले यशस्वी ग्रीसेली कविहरूलाई मात्र सरस्वतीले प्रशस्त बुद्धि तथा सुसंस्कृत वाक्शक्तिको वरदान दिएकी छिन् भन्दै ग्रीसेली कृतिहरूमा प्रयुक्त शिल्पहरूको अक्षरस : पालना गरिनु पर्छ भनी परिष्कारवादी धारणा प्रस्तुत गरेका छन् (शर्मा र लुईटेल, २०६३ : २७५) ।

सत्रौं शताब्दीका बेलायती नाटककार बेन्जामिन जोन्सनले साहित्यरचनाको मूल स्रोत शास्त्रीय अनुकरण हो भन्ने प्रबल धारणा व्यक्त गरेका छन् । यिनले साहित्यको मुख्य प्रयोजन श्रेष्ठ जीवनतर्फ सङ्केत हो भन्दै असल कविबाट श्रेष्ठ जीवनको स्वीकृति

आवश्यक छ भन्ने धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । सत्रौं शताब्दीका सर्वश्रेष्ठ फ्रान्सेली समालोचक निकोलस ब्वालोले साहित्यमा बुद्धिविवेकको उपयोग तथा शुद्ध एवम् गुणात्मक भाषाको प्रयोगमाथि विशेष जोड दिएका छन् (शर्मा र लुईटेल, २०६३ : २७५) ।

४.२.२. परिष्कारवादका प्रमुख मान्यता

४.२.२.१. प्रयासपूर्ण निर्मित

साहित्यिक कृति स्वतःस्फूर्त सिर्जना नभएर प्रयासपूर्ण कलाकृति हो । यसका लागि परिष्कृत रूचि, व्यापक जीवनदृष्टि, बुद्धि, विवेक तथा संयत सन्तुलनलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ । कृतिको आन्तरिक पक्षमा मर्यादापूर्ण उदारता, आत्मगौरव, शुद्धता, स्वच्छता तथा विचारमा स्पष्टता र व्यवस्थितता हुनुपर्दछ । साहित्य यिनै पक्षहरूमा विचार पुऱ्याएर गरिएको प्रयासपूर्ण निर्मित हो (शर्मा र लुईटेल, २०६३ : २७७) ।

४.२.२.२. अनुकरण

साहित्यिक कृति मौलिक सिर्जनाभन्दा बढी प्राचीन रूपको अनुकरण हो । साहित्यकारले प्राचीन रचनाकारका कृतिहरूको रूपान्तर गरिरहनु पर्छ र यसप्रकारको अनुकृति गर्न निरन्तर प्रयासरत रहनुपर्छ । परम्परा र व्यवस्थाका अभावमा कसैले पनि असल कृति रचन सक्दैन भन्ने आधारमा यसले अनुकरणलाई अत्यधिक महत्त्व दिएको छ (शर्मा र लुईटेल, २०६३ : २७७) ।

४.२.२.३. वस्तुनिष्ठता

साहित्यकारको दृष्टि आत्मनिष्ठता तिर नढल्किई वस्तुनिष्ठतातिर ढल्किनु पर्छ । साहित्यकारले आन्तरिकता र आत्मप्रियताभन्दा बढी ठोस वास्तविकता तथा शाश्वत सत्यतर्फ बढी ध्यान दिनुपर्छ र कृतिमा यस्तै ठोस एवम् शाश्वत विषयवस्तुको अभिव्यक्ति गर्नुपर्दछ (शर्मा र लुईटेल, २०६३ : २७७) ।

४.२.२.४. आत्मसंयम

परिष्कारवादले भावको उच्छलनलाई नभई भावको संयममा जोड दिन्छ । भाव वा अनुभूतिका अभावमा उत्कृष्ट सिर्जना सम्भव नहुने हुँदा परिष्कारवादीहरू भावलाई आफ्नो उपल्लो स्थान नदिई त्यसको नियन्त्रणलाई महत्त्व दिन्छन् (शर्मा र लुईटेल, २०६३ : २७७) ।

४.२.२.५. सार्वभौमिकता

परिष्कारवादले रचनालाई लेखकको वैयक्तिक प्रतिनिधित्व र आत्मिक अभिव्यक्ति नमानी विश्वसभ्यताकै चरम प्रतीक मान्छ । परिष्कारवादको लक्ष्य यस्तो सार्वभौमिकता भएको कारण साहित्यकारले कृतिलाई बढीभन्दा बढी निवैयक्तिक तुल्याउनु पर्छ (शर्मा र लुईटेल, २०६३ : २७८) ।

४.२.२.६. परम्पराप्रति सजगता

साहित्यिक कृति कल्पनाको उडान नभएर परम्परा र उत्तराधिकारप्रति सचेत रहेर गरिने अभिव्यञ्जना हो । परिष्कारवादले आत्माका अपेक्षा वस्तुलाई र नवीनताका अपेक्षा परम्परालाई महत्त्व दिने हुँदा वास्तविकताको अतिक्रमण गर्दैन (शर्मा र लुईटेल, २०६३ : २७८) ।

४.२.३. नेपाली साहित्यमा परिष्कारवादी धारा

नेपाली साहित्यमा पहिला परिष्कारवादी कविका रूपमा भानुभक्त आचार्य देखा पर्दछन् । उनले पूर्ववर्ती काव्यरचनाको परिष्कार गरी 'रामायण' जस्तो महत्त्वपूर्ण र लोकप्रिय काव्य रचेका छन् । परिष्कारवादी धाराको समुचित प्रयोग लेखनाथ पौड्यालले गरेका छन् । चोखो, मीठो, भाषाको प्रयोग, छन्द एवम् अलङ्कारको सौन्दर्यपूर्ण विन्यास तथा नैतिकता, आदर्श, सत्त्वरित्रता आदि विषयवस्तुको सम्यक पालन गरेर यिनले नेपाली काव्य क्षेत्रमा यस धाराको जग मजबुत पारेका छन् (शर्मा र लुईटेल, २०६३ : २८०) ।

यस धाराको संबर्द्धन, परिपोषण गर्ने अर्का महत्त्वपूर्ण कवि सोमनाथ सिग्देल हुन् । उनले आफ्नो महाकाव्य 'आदर्शराघव' मा भाषाशैली, उच्चभाव र अतिशय

आलङ्कारिकताको प्रयोग गरी शास्त्रीय परिपाटीको पालना गरेका छन् । यिनले 'साहित्यप्रदीप' को रचना गरी साहित्यिक रीति तथा नियमको शास्त्रीय व्याख्या पनि प्रस्तुत गरेका छन् (शर्मा र लुईटेल, २०६३ : २८०) ।

बालकृष्ण समले कविता तथा नाटकका क्षेत्रमा परिष्कारवादी धारालाई विकसित गरेका छन् । बौद्धिकता, तार्किकता, वैचारिकता तथा शास्त्रीयताको प्रयोगले गर्दा यिनका अधिकांश रचनाहरूमा परिष्कारवादको गहिरो प्रभाव पाइन्छ (शर्मा र लुईटेल, २०६३ : २८०) ।

आधुनिक अर्थमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको लोकप्रिय खण्डकाव्य मुनामदन', रूद्रराज पाण्डेको उपन्यास 'रूपमती', डायमन शमशेर राणाको उपन्यास 'सेतोबाघ' विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको उपन्यास 'सुम्निमा' आदिलाई पनि क्लासिकल कृति मान्न सकिन्छ (शर्मा र लुईटेल, २०६३ : २८०) ।

यसरी नेपाली साहित्यमा भानुभक्त आचार्यले भित्र्याएको परिष्कारवादी काव्यचेतना लेखनाथ पौड्याल, सोमनाथ सिग्देल, बालकृष्ण सम, विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला, रूद्रराज पाण्डे, जस्ता साहित्यकारहरूले अगाडि बढाएका छन् । नेपाली महाकाव्यको क्षेत्र मित्रप्रसाद दाहालको 'श्रीवत्स' महाकाव्य पनि परिष्कारवादी मान्यतानुरूप रहेकाले दाहाललाई परिष्कारवादी साहित्यकारको श्रेणीमा राख्नु उपयुक्त देखिन्छ ।

४.३. 'श्रीवत्स' महाकाव्यको विश्लेषण

४.३.१. लेखनगत सन्दर्भ

'श्रीवत्स' महाकाव्य गजुरमुखी अफसेट प्रेस कलेजरोड विराटनगरबाट पहिलोपटक वि.सं. २०६४ साल वैशाख अक्षयतृतीयाका दिन प्रकाशित महाकाव्य हो । आकारप्रकारका दृष्टिले यस महाकाव्यमा १६३ पृष्ठ छन् । यस महाकाव्यको आवरण पृष्ठको सुरुमा सेतो र परावैजनी रङ्गमा ठूला अक्षरमा 'श्रीवत्स' लेखिएको छ । रातो आवरण भागमा सेतो र रातो मसिमा महाकाव्य लेखिएको छ । आवरण पृष्ठको आधा भागदेखि उँधो नीलो मसिमा धार्मिक स्थलको आभाष गराउने जङ्गल छ । सोही वनको बीचमा लक्ष्मीको फोटो छ । जङ्गलमा फूलको वगैँचा पनि छ । धेरै फूलहरू फुलिरहेका छन् । फोटोको बाँया भागमा गजुर सहितको मन्दिर छ । आवरण पृष्ठकै अन्तिम भागमा नदी बहिरहेकी छिन् । नदीमा माझीले

डुङ्गा पनि चलाइरहेको छ र अन्त्यमा रातो मसीले कृतिकारको नाम लेखिएको छ । पृष्ठको सुरुमा कृति र कृतिकारको नाम लेखिएको छ , मध्यभागमा दुईवटा फूलहरू फुलिरहेको देखाइएको छ र अन्तमा काव्यकारको नाम पुनः लेखिएको छ । तेस्रो पृष्ठको बाँया भागमा (ग) पृष्ठमा कृतिको नाम लेखी क्रमशः ग्रन्थको नाम, लेखक, ठेगाना, प्रकाशक, सर्वाधिकार, पहिलो संस्करण, आवरण, कम्प्युटर सेटिङ, मुद्रण, मूल्य आदि उल्लेख गरिएको छ । पृष्ठ 'ग' मा काव्य समर्पण शीर्षक राखी कृतिकारकी स्वर्गीय माता अम्बिकादेवी दाहालको फोटो राखिएको छ र अन्त्यमा ४ पङ्क्तिमा माताप्रति कृतिकारले समर्पण भाव व्यक्त गरेका छन् । पृष्ठ (ङ) र (च) मा 'आशंसा' शीर्षकमा प्रा. टीकाप्रसाद शर्माले 'श्रीवत्स' महाकाव्यको छोटो चर्चा गरेका छन् । पृष्ठ (छ) देखि (ठ) सम्म ' 'श्रीवत्स' महाकाव्य भित्र चञ्चु प्रवेश गर्दा' शीर्षकमा उपेन्द्र 'पागल' ले 'श्रीवत्स' महाकाव्यको कथावस्तु, छन्दयोजना, भावप्रवाह, अलंकारयोजना र भाषाशैलीको चर्चा गरेका छन् । पृष्ठ (ण) देखि (ध) सम्म 'आमुख'शीर्षकमा कृतिकारले आफ्नो भूमिका व्यक्त गरेका छन् । पृष्ठ (न) मा प्रकाशकीय शीर्षकमा तारादेवी दाहालले खुशी व्यक्त गरेकी छन् ।

पृष्ठ १ बाट अथ 'श्रीवत्स-महाकाव्य' प्रथम-सर्ग भनी महाकाव्यको सुरुवात गरिएको छ । प्रस्तुत महाकाव्य क्रमशः १५३ पृष्ठसम्ममा एकादश सर्गसम्म विभाजित छ । पृष्ठ १५४ देखि परिशिष्ट शीर्षकमा ७ श्लोक छन् । १५६ देखि १६३ सम्म श्रीवत्स महाकाव्यमा प्रयुक्त छन्दहरूको परिचय दिइएको छ । प्रथम सर्गदेखि अन्तिम पृष्ठसम्म नै प्रत्येक पृष्ठको आदिभागमा दुई ओटा सरलरेखा तानी दायाँ पृष्ठको दायाँ भागमा कृतिको नाम लेखिएको छ । बाँया पृष्ठमा चाहिँ कृतिको नाम बाँया भागमा लेखी त्यसपछि दुई ओटा सरलरेखा तानिएको छ र पृष्ठसंख्या लेख्दा अगाडि र पछाडि योजक (-) चिह्नको प्रयोग गरिएको छ । यसरी विस्तार गरिएको प्रस्तुत महाकाव्यको अन्तिम पृष्ठको बायाँ भागमा कृतिकारको परिचय, प्रकाशित तथा प्रकाशोन्मुख कृतिहरू आदि राखिएका छन् । प्रस्तुत पुस्तकको मूल्य रू. १५०।-(व्यक्तिगत), भारतमा भा.रू नै, संस्थागत रू. २५०।- रहेको छ ।

४.३.२. पूर्वीय महाकाव्य तत्त्वका आधारमा 'श्रीवत्स' महाकाव्यको विश्लेषण

४.३.२.१ सर्गबद्धता

'श्रीवत्स' महाकाव्य पूर्वीय महाकाव्य चिन्तनबाट प्रेरित छ । पूर्वीय विद्वानहरूले सर्गभरि एउटै छन्द र सर्गान्तमा छन्दपरिवर्तन गर्नुपर्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । सोही अनुरूप यस महाकाव्यमा पनि सर्गभरि विभिन्न छन्द प्रयोग गरी सर्गान्तमा छन्दपरिवर्तन गरिएको छ । जीवनजगत्का विभिन्न पक्षका घटनाहरूलाई वर्णन गर्ने क्रममा ती विभिन्न कालखण्डका विभिन्न घटनाहरूलाई समावेश गर्न सर्गबद्ध गर्नुपर्ने हुन्छ । एउटा सर्ग एउटा खण्ड हो । यस महाकाव्यमा चित्र प्रागज्योतिष्पुरका राजा चित्ररथको छोरो श्रीवत्स, चित्रसेन राजाकी छोरी चिन्तादेवी, सुबाहुकी छोरी भद्रवती शनि, लक्ष्मी लगायतका पात्रहरूको घटनालाई श्रृङ्खलाबद्ध रूपमा खण्ड-खण्ड बनाई प्रत्येक सर्गमा प्रस्तुत गरिनुले यस महाकाव्यको सर्गबद्धतालाई समेटेको छ ।

संरचनाका दृष्टिले प्रस्तुत महाकाव्यको विषयवस्तु जम्मा ११ सर्गमा विभाजित छ । यसमा जम्मा ११०३ श्लोकहरू रहेका छन् । आवरण पृष्ठ र परिशिष्ट बाहेक महाकाव्यको कथालाई सुरुदेखि अन्त्यसम्म व्यक्त गर्ने क्रममा जम्मा १०९५ श्लोकहरू प्रयोग भएका छन् । यसलाई निम्नानुसार हेर्न सकिन्छ ।

सर्ग	श्लोक संख्या
१	७७
२	६९
३	८७
४	१५३
५	७५
६	११६
७	७७
८	१३५
९	८४
१०	८४
११	१३८
जम्मा	१०९५

यसरी हेर्दा उल्लेखित प्रत्येक सर्गका श्लोकहरूमा सर्गगत रूपमा वृहत् जीवनजगत्का कथावस्तुलाई खण्ड खण्डमा वर्णन गरिएकाले यो महाकाव्यले पूर्वीय महाकाव्यको मान्यता सर्गबद्धतालाई पालना गरेको छ । उल्लिखित सर्गबद्धताको कारणका

आधारमा यो महाकाव्यमा महाकाव्यको पूर्वीय मान्यतालाई स्वीकार गरेर लेखिएको पूर्वीय महाकाव्यका मान्यताद्वारा अनुप्रणित महाकाव्यका श्रेणीमा राख्ने प्रमाण मिल्दछ । प्राग्ज्योतिष्पुरका राजा (श्रीवत्स) को जीवनलीलाका घटनाक्रमसँगै रानी चिन्तादेवी र यी नायक-नायिकाका अघिल्लो पुस्ताको वर्णन हुनु, भारतीय विभिन्न भूखण्डको वर्णन हुनु, अलौकिक पात्रहरूको लौकिक पात्रसँग समन्वय हुनु, श्रीवत्स र रानीको वियोगपछि विभिन्न उपकथाहरू जोडिनु नै यस महाकाव्यले सर्गबद्धताको आधार बनाएको छ । शनिको भोग गर्ने आयु १२ वर्ष रहेकाले त्यसै वृत्तभित्र घुमेको कथावस्तु र श्रीवत्सले आफ्ना छोरालाई राज्य जिम्मा लगाएको कथाले यस महाकाव्यमा करीव ३२ वर्षको वृत्तमा कथावस्तु विभिन्न खण्डमा विस्तार गरिएको छ ।

सबैभन्दा सानो सर्ग

श्रीवत्स महाकाव्यमा एघार ओटा सर्गहरू समाविष्ट रहेका छन् । ती एघार सर्गमध्ये द्वितीय सर्ग सबैभन्दा सानो सर्गमा रहेका छ । एघार सर्गमध्ये सबैभन्दा ठूलो सर्ग एघार सर्ग रहेको छ । सबै भन्दा सानो सर्ग द्वितीय सर्गमा ६९ ओटा श्लोक सङ्ख्या रहेका छन् । छन्दका दृष्टिले यस सर्गमा चार ओटा छन्दहरू प्रयोग भएका छन् । कथाको आयतनका दृष्टिले शानि र लक्ष्मणका बीचमा को ठूलो को विवाद चर्किएर मध्यस्थकर्ताको रूपमा लौकिक राजा श्रीवत्स सामु आएको र श्री लक्ष्मीको उच्चताको निर्णय दिएकोले राजा श्रीवत्स सङ्ग लक्ष्मीले प्रसन्नता जाहेर गरी रक्षण गर्ने वचन दिएको र शानिले वक्रदृष्टि राखी अप्रशन्न भएको छोटो कथानक भएका कारण यो द्वितीय सर्ग सबै सर्ग भन्दा सानो सर्ग रहेको छ । पात्रहरूका दृष्टिले यस द्वितीय सर्गमा लक्ष्मी, शानि, श्रीवत्स जम्मा तीन जना पात्रमात्र प्रयोग भएकाले यो द्वितीय सर्ग सबैभन्दा सानो सर्गमा रहेको छ ।

सबै भन्दा ठूलो सर्ग

श्रीवत्स महाकाव्यमा सबै भन्दा ठूलो सर्ग एघारौँ सर्ग ठूलो सर्गका रूपमा रहेको छ । यस एघार सर्गमा १३८ ओटा श्लोक रहेका छन् । यस एघार सर्गमा आठ ओटा छन्दहरू रहेका छन् । कथाको आयतनका दृष्टिले अरू सर्गभन्दा व्यापक रहेको छ । श्रीवत्सले आफ्ना ससुरा राजावाहुदेवसङ्ग विदा लिएर रानी भद्रावती र चिन्तालाई साथै लिएर ताल र वेतालका

साथ स्वदेश फर्किएको, शान्तिको दशा सक्किएर आफ्नो ऐश्वर्य राजपाट सबै पूर्ववत् प्राप्त भएको कथा, शान्तिले आफ्नो शक्ति र समय समाप्त भएकोले राजा श्रीवत्ससङ्ग माफी मागेको कथा रहेको छ । काव्यको अन्त्यमा श्रीवत्सले आफ्नो छोरालाई राज्य सुम्पेर राजारानी तीनै जना श्री विष्णुका सायुज्य मुक्ति पाएर मोक्षको प्राप्त भएको कथा छ । यसरी कथानकका दृष्टिले अन्य सर्गभन्दा एघार सर्ग ठूलो रहेको छ । उपलब्धि वा विजय प्राप्तिका दृष्टिले राजा श्रीवत्स र रानी चिन्ताले शान्ति ग्रहसङ्ग विजय प्राप्त गरे र पूर्ववत् राजपाट र वैभव प्राप्त गरी सुखान्तमा पूनर्मिलन भएको संयोगान्तका कथानक भएकोले नायक नायिकाको सुखद उपलब्धिको प्राप्ती गराउँन एघार सर्ग सक्षम भएकाले यो एघार सर्ग अन्य सर्गहरूभन्दा ठूलो रहेको छ ।

४.३.२.२ कथावस्तु

प्रस्तुत महाकाव्यको प्रथम सर्गमा : नमस्कारात्मक मङ्गलाचरणबाट महाकाव्यको सुरूवात गरिएको छ । प्रथम सर्गमा नै कथावस्तुको आरम्भ भएको छ । परासर ऋषिका पुत्र व्यास ऋषिबाट रचित 'महाभारत' को कथावस्तुमा रहेर भारतवर्षको महत्त्व, प्रकृतिचित्रण र शरदऋतुको सौन्दर्यको वर्णन गरिएको छ । भारतवर्षका विभिन्न भूखण्डहरूमध्ये हालमा आसाम प्रान्तको प्रागज्योतिषपुर एक पौराणिक भूखण्ड हो । त्यही स्थानमा कामाक्ष देवीपीठ पनि रहेको छ । राजा चित्ररथ पराक्रमी र साहसी थिए । राजा चित्ररथ र रानी सुलक्षणाको राजकाजको चर्चा गर्दै महाकाव्यको कथावस्तु अगाडि बढेको छ । राजा चित्ररथ र रानी सुलक्षणाका कोखबाट बालक श्रीवत्सको जन्म भई श्रीवत्सको जन्मसंस्कार, ब्रतबन्ध आदिको वर्णन गरिएको छ । यस सर्गमा चित्ररथले अहिंसा मन पराएको, सो राज्यमा सु-शासन कायम गरेका आदि कुराको वर्णन छ । सोही राज्यको कुनै एक शहरका राजा चित्रसेनकी छोरी चिन्तादेवीसँग श्रीवत्सको वैवाहिक कार्य सम्पन्न भएको छ । श्रीवत्सको राज्यारोहण पश्चात श्रीवत्स राजा मानव र देवताहरूबाट पनि सम्मानित बन्न पुगेको कथा वर्णित छ । श्रीवत्स राजा कुशल शासक बनेर राज्यसञ्चालन गरेको घटना यस सर्गमा मुख्य रूपमा वर्णन गरिएको छ ।

'द्वितीय सर्ग' मा राजा श्रीवत्ससँग लक्ष्मी र शान्तिले आपसमा को ठूलो हौं ? भन्ने प्रश्नको निर्णय गरिदिन अनुरोध गरेपछि कथावस्तुले अर्को रूप लिएको छ । श्रीवत्सले

चाँदिको सिंहासन बायाँपट्टि र सुनको सिंहासन दायाँपट्टि राखेर स्वर्ण सिंहासनमा पहिले नै लक्ष्मी बस्न सफल भएकी र शनि चाँदीको सिंहासनमा बस्न सफल भएका छन् । यसरी हेर्दा दायाँ पक्ष शुभ र बायाँ पक्ष अशुभ भएकाले लक्ष्मीलाई शुभ र उच्च अनि शनिलाई अशुभ र नीच भएको निर्णय श्रीवत्सले दिएका छन् । श्रीवत्सको यस निर्णयले क्रुद्ध भएका शनिले दुःख-कष्ट दिन थालेका छन् । श्रीवत्सलाई असहयोग गरेका छन् । श्रीवत्सलाई शनिद्वारा सताइएको अवस्थामा पनि लक्ष्मीले हरहमेशा सहयोग गर्दै आशीर्वाद दिइरहेकी छिन् । शनिका कारण दुःखित जीवन बिताउन सुरु गरेका श्रीवत्स र चिन्तादेवीको दुःखमय सुरुवातको सङ्केत गर्दै द्वितीय सर्ग समाप्त भएको छ ।

‘तृतीय सर्ग’ मा राज्यलाई उन्नति र समुन्नतिमा डोहोर्न्याउनु पर्छ, समाज र राज्यसरकारबाट शिक्षित व्यक्तिहरूलाई कदर गरिनुपर्छ भन्ने कुराबाट तृतीय सर्ग प्रारम्भ भएको छ । शनिको प्रभावले श्रीवत्स राजा र चिन्तादेवीको रानी निरिह बनेका छन् । यसै अवस्थामा त्यहाँका पनि आफूहरू असुरक्षित भएको महसुस गरी सुरक्षा माग्न जाँदा राजारानी नै निरिह भएकाले सुरक्षा, सुख आदि दिन नसकेको कुरा उल्लेख छ । शनिले दुःख दिन थालेपछि हरतरहबाट कमजोर बन्दै आएका श्रीवत्स जनताका आवाजको सम्बोधन गर्न असमर्थ भई आधारमा दरबार छोडेर वनवासतिर निस्किएका छन् । राजा-रानीको करुण अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । भगवान् विष्णु र लक्ष्मीका भक्त श्रीवत्सलाई उनैले रक्षा गर्ने कुराप्रति संकेत गर्दै तृतीय सर्ग सकिएको छ ।

‘चतुर्थ सर्ग’ मा राजा श्रीवत्स र रानी चिन्तादेवी नदी तर्न खोज्दा शनिले छद्मभेषी रूप धारण गरी थोत्रो नाउ ल्याएर उभिएका छन् । नाउमा बसेपछि पानी, नदी, जङ्गल र नाउ ख्याउने मानिस हराएका छन् । भोकले व्याकुल भएका राजारानीले माछा मार्ने मानिसलाई जालमा माछा पारिदेउ भनी आग्रह गरेका छन् । जालमा धेरै माछा परेपनि पोलेर माछालाई प्रयोग गर्न लागिएको छ । पोलेका माछा रानीले धुँदा खोलाको जलको स्पर्शले पोलिएका माछा पुनर्जीवित भएका छन् । यही कारणले रानी अझ चिन्ताले व्याकुल भएकी छिन् । शनिको छद्मभेषी रूपलाई वर्णन गरिएको प्रसङ्ग र राजा-रानीले अत्यधिक कष्ट भोगेको कुरा नै यस सर्गमा प्रमुख कथाको रूपमा आएको छ । अन्त्यमा पटक-पटक यसरी दुःख पाउनुमा यी सबै दुःखको कारण शनि रहेको कुरा राजा श्रीवत्सले स्वीकार गरेका छन् । माछाहरू पुनः गुमेको कुरा उल्लेख गरिएको प्रसङ्गबाट सो सर्गको कथावस्तु सकिएको छ ।

‘पाँचौं सर्ग’ मा राजा-रानी वनवासमा रहेको बेला वन-वस्तीहरूमा उनीहरू घुम्दैजाँदा आकाशवाणीबाट पूर्वघटनाहरू भएको खुलासा गरेका छन् । आफूलाई बायाँ स्थानमा बस्ने अशुभ संकेत गरिएकाले आफूद्वारा ती घटनाहरू घटेको कुरा सुन्दा राजा-रानी आश्चर्य चकित भएका छन् । राजा-रानीहरू घुम्दै फिर्दै दाउरेहरूका बस्तीमा पुगेका छन् । वनवासका क्रममा राजारानीहरू दाउरेसँग दाउरा काटेर सँगै बजार लगेर बेच्न थालेका छन् । दाउरा खोज्दा श्रीवस्तले श्रीखण्डको दाउरा प्राप्त गरेका छन् । विष्णुको कृपाले विष्णुभक्त राजा श्रीवत्सलाई श्रीखण्डका दाउरा प्राप्त भएपछि राजारानीको दिनचर्यामा केही प्राप्ति भएको छ । आफूले लगेका दाउराबाट श्रीवत्सले दोब्बर दाम पाएपछि शनिको आज्ञाबमोजिम गाउँलेहरूलाई भोज खुवाएका छन् । दाउरेहरू र बस्तीका मानिसहरू श्रीवत्ससँग प्रसन्न भएका छन् । वनवासमा पुग्दा नै तपाईं त राजाजस्तो हुनुहुन्छ तपाईंले दाउरा खोज्नु र बेच्नु अनुचित छ भनी अनुनय गर्ने गाउँलेहरू पनि राजसँग त्यसरी हेलमेल हुन पाउँदा खुशी भएका छन् । दाउरेसँग राजा दाउरा काट्न जाँदा रानी चिन्तादेवी दाउरेहरूका बस्तीमा बसेकी छिन् । राजा र रानीका दुःख र कष्टका दिनले पटक-पटक सताइरहेको र कष्टपूर्ण क्षणको जीवनगुजारा गरिरहेको प्रसङ्ग यस सर्गमा उद्धृत गरिएको छ । सर्गान्तमा राजारानीको अन्त कष्टमय दिन आउने कुराप्रति संकेत गर्दै यो सर्ग समाप्त भएको छ ।

‘छैटौं सर्ग’ मा शनिको छलकपटमा परी नाउमा सामान लिएर हिँड्ने व्यापारीले रानी चिन्तादेवीको अपहरण गरेका छन् । पतिव्रता सुलक्षणा रानीबाट मात्र नाउ चल्न सक्ने कुरा छद्मभेषी ज्योतिषी शनिले बताएपछि राजा श्रीवत्स जङ्गलमा गएको बेला रानीको अपहरण भएको छ । तिनै रानीले स्पर्श गरेमात्र नाउ चल्ने भएकाले पुनः नाउ विग्रिएमा तिनै रानीलाई राख्ने उद्देश्यले व्यापारीले रानीको अपहरण गरेको छ । अपहरित रानीले आफ्नो सतित्व बचाउन सूर्यसँग प्रार्थना अनुनय र विनय गरेकि छिन् । रानी चिन्तादेवीको अनुरोधलाई ग्रहण गरी सूर्यले सहज अवस्थामा उनलाई असली रूप दिने गरी यो असहज अवस्थामा रानीको कुरूप र जीर्ण अवस्था बनाइदिए । उता दाउरा बेच्न गएका राजा बस्तीमा फर्किएपछि रानी नभएको घटनाबाट कथावस्तुको द्वन्द्व विकसित भएको छ । सुख र दुःख जीवनमा समान हुन्छन्, यो क्रिया चक्रसमान हुन्छ, यसलाई सहन गर्नु नै मानवजीवनको कर्तव्य हो भन्ने आशयका साथ राजारानीको दुःख र कष्टकर दिनचर्यामाथि

थपिएको वियोगले कथामा अभ्र वियोगान्तको स्थिति पैदा गरेको छ । राजारानीको अभ्र वियोगको अवस्था आउनेप्रति संकेत गर्दै यो सर्ग समाप्त भएको छ ।

‘सातौँ सर्ग’ मा रानीको वियोगमा भावविह्वल भएका राजा पत्नीको खोजीमा पहाड, नदी, जङ्गल आदि क्षेत्रमा कैयौँ कष्ट सहेर घुम्न लागे । यसरी घुम्दै जाँदा सुरभी (गौमाता/गाई) सँग राजाको भेट भयो राजाले गौमातालाई आफ्नो दुःखको कारण बताउँदा सुरभी प्रशन्न भएर शनिले दिएको कष्ट नष्ट भएर सुखका दिन आउने बताएकी छिन् । गाईको दूधमा रसायन लगाएर स्वर्णरत्नहरू बनाउन राजा सफल भएका छन् । स्वर्णरत्न बेचेर धन कमाउने उद्देश्यले सुन बेचन खोज्दा आफ्नी पत्नी अपहरण गर्ने व्यक्ति नै नाउ लिएर राजा सन्मुख आएको छ । राजाले आफ्नो स्वर्ण विक्री गरिदिनका लागि नाउमा राखेर आफूलाई घुमाउन अनुरोध गरेपछि वानियाँ (व्यापारी)ले स्वीकार गरेर नाउमा राख्यो । ‘धन देखेपछि महादेवका पनि तीन नेत्र’ भनेभैं राजालाई नाउमा राखेर नदीमा तार्न लाँदा व्यापारीले सुनको लोभमा फसेर राजालाई मार्ने नियत गरी राजालाई नदीमा खसाल्यो । यही बखतमा राजाले आफ्नी श्रीमती चिन्तालाई बोलाए । चिन्ताले आफ्नो पतिलाई पानीबाट बचाउन विभिन्न सामानहरू नाउबाट खसालिदिएकी छिन् । श्रीवत्सले बाँचनका लागि भगवानको स्तुति गरेका छन् र आफ्नो पतिलाई बचाउनका लागि रानीले पनि भगवानको स्तुति गरी राजा बाँचन सफल भएका छन् । भगवान् विष्णुको चरणभक्ति नै दुःखबाट छुटकारा हो भन्ने आशय प्रकट गर्दै महाकाव्यको कथावस्तु यहाँनेर मध्यभागमा पुगेको छ ।

‘आठौँ सर्ग’ मा काव्य साधना गरी कृति सुम्पने धोको कविद्वारा व्यक्त भई आठौँ सर्गको सुरूवात भएको छ । जगत्प्रतिको अनौठो यो मायाजालमा संसार चलेको छ । जगत्प्रतिको अनिच्छामा जुनै कामहरू पनि पूर्ण हुँदैनन् । त्यत्रा श्रीवत्स जस्ता राजा त पानीमा बग्नु विवश बने भन्ने प्रसङ्ग जोड्दै महाकाव्यकारले ईश्वरीय विश्वासको व्याख्या गर्दै आध्यात्मिक भावना व्यक्त गरेका छन् । चिन्तादेवीको भक्तिभावबाट प्रभावित भई पानीमा डुवेका राजा पनि मन्द गतिमा पानीले उतारेर बाँचन सफल भए । यौटा शहर नजिकै सुकेको, जीर्णरहेको बगैंचा जस्तै राजाको स्थिति भएको उपमा दिइएको छ । यथार्थमा पनि रम्भावति मालिनीको नगर सौतिपुरमा एउटा बगैंचा थियो । जीर्ण अवस्थामा रहेको उक्त बगैंचा राजा श्रीवत्सको आगमनसँगै हरियाली भएको प्रसङ्ग छ । सो उराठलाग्दो मरूभूमितुल्य प्राकृतिक परिवेशमा पुगेका राजाको दयनीय स्थितिको चित्रण गरिएको छ । सौतिपुर भन्ने सो ठाउँमा राजा बसुदेव र रानी मायावतीकी छोरी भद्रावतीले गुप्त रहेका

श्रीवत्सलाई पतिको रूपमा पाउँ भनी तपस्या गर्दा पार्वतीले सोही बरदान दिएकी थिइन् । उता श्रीवत्सचाँहि आफ्ना दशा चाँडै सकियून भनी प्रार्थना गरिरहेका छन् । यसरी आठौँ सर्गमा महाकाव्यको कथावस्तु मिलनको सङ्घारमा चरमोत्कर्षमा पुगेको छ ।

‘नवौँ सर्ग’ मा मायावती र सुबाहुकी छोरी भद्रावतीलाई पिता सुबाहुले पत्नीजस्तै देखेर पत्नीसमानका ठट्टाहरू गरेको कुराले दूराचारी बाबुहरूलाई कटुव्यङ्ग्य गरिएको छ । सोही समयमा स्वयम्बरको माला श्रीवत्सलाई पहिरिन भद्रावति लक्षित आकाशवाणी भएको छ । राजपुत्री भद्रावतीले राजाहरूलाई छाडेर वनवासमा बस्ने भिखारीजस्ता श्रीवत्सलाई स्वयम्बरको माला पहिरिएको देखेर राजा सुबाहु अत्यन्त क्रोधित भएका छन् । यो देखेर नै राजा सुबाहुले आत्महत्या गर्ने मनशाय बनाएका छन् । भद्रावतीलाई सुबाहुको दरबारमा प्रवेश निषेध गरिएको छ । राजालाई अज्ञानताबाट नयाँ मानसिकता निर्माण गर्न रानी मायावतीले भगवत् ज्ञान र आदर्शले सम्भाएकी छिन् । यो जगत्मा ईश्वरको माया नजान्ने मानव विमूढ छ त्यसैले भगवत्ज्ञान प्राप्त गर्न ईश्वरको प्रार्थना जरूर छ भन्ने कुरा दर्शाउन खोजिएको छ ।

‘दशौँ सर्ग’ मा श्रीवत्सको शनिदोषको समय अन्त्य भएर शुभ समय आउने कुरा भद्रावतीले बताएकी छिन् । भगवान्को विधानलाई कसैले उलङ्घन गर्न सक्दैन । ईश्वरमा भक्ति गर्दै आफ्नो कर्तव्य पुरा गर्नुपर्दछ भनी श्रीवत्सले रानी भद्रावतीलाई नदीमा नुहाइ पूजा गर्नका लागि पितासँग आशीर्वाद लिएर आउ भनेपछि भद्रावतीले ब्राह्मण, राजा, मन्त्री, सिपाही, आदिलाई नदीमा नुहाएर पूजा गर्न अनुरोध गरिन् । नदीमा आएका नाविकहरूलाई एक-एक गरेर निरीक्षण गरी पठाउने काम गर्दा राजा श्रीवत्सको सुनका टुक्रा लाने, चिन्तादेवी रानीलाई अपहरण गर्ने वानियाँ नाविक सुन लिएर त्यही आएको छ । श्रीवत्स राजाले नाविक व्यापारीलाई आफ्नो सुन चोरेर लगेको बताउँदा नाविक जिल्ल पय्यो । यो सुन जसले टुक्याउन सक्छ त्यसैको सुन हो भन्ने सत श्रीवत्सले राखेपछि व्यापारीले हतियारादि प्रयोग गर्दा नटुक्रिएका सुनका टुक्रा श्रीवत्सको हातमा राख्ने वित्तिकै टुक्राटुक्रा भए । यो देखेर नाविक झुन डरायो । बाहुदेवले श्रीवत्सका सुन सबै उनैलाई सुम्पिदिने व्यवस्था मिलाए । यही समयमा नाविकसँग रहेकी चिन्तादेवी पनि आफ्नी श्रीमती रहेको कुरा बाहुदेवलाई श्रीवत्सले बताएपछि चिन्तादेवीले पनि पहिलाका घटना बाहुदेवलाई बताइन् र सूर्यको स्मरण गरेपछि पुनःपहिलेकै रूपमा फर्किइ र श्रीवत्ससँग उनको मिलन बाहुदेवले गराइदिए । आफ्नै ज्वाइँ श्रीवत्सकी पत्नीलाई बाहुदेवले छोरीसमानको व्यावहार

प्रकट गरेका छन् । बाहुदेवले चिन्ता, भद्रावती र श्रीवत्सलाई दरवारमा लगेर ससम्मान पूजा गरेको कथावस्तु यस सर्गमा वर्णित छ ।

‘एघारौँ सर्ग’ मा राजा बाहुदेवले आफ्ना ज्वाईँ श्रीवत्ससँग ज्ञानको चर्चा गरेका छन् । यही सन्दर्भमा श्रीवत्सको शनिको दसा सकिदा भद्रा वनेर लक्ष्मी स्वयम् प्रकट भएकी छिन् । यहाँनेर आइपुग्दा यस महाकाव्यको कथावस्तुले पूर्वीय महाकाव्यको मान्यतानुरूप संयोगको स्थिति पैदा गरेको छ । यसरी लक्ष्मीको आगमन भद्राको रूपमा भएपछि श्रीवत्सको गुमेको शक्ति, ऐश्वर्य, तेज प्राप्त भई दुईगुना भएको छ । उता शनि चाहिँ लोकमा आफ्नो शक्ति अभि देखोउनका लागि श्रीवत्सलाई अभि भयङ्कर दुःख दिने उद्देश्यले सो सभामा आए । यसै समयमा लक्ष्मीले पनि श्रीवत्सको विष्णुभक्तिदेखि प्रभावित भएको कुरा बताइन् । श्रीविष्णु पनि सोही समयमा गरूडमा सवार भए । आफ्ना भक्त श्रीवत्ससँग विष्णु सुदर्शन चक्रसहित आफ्ना भक्तको सुरक्षार्थ तत्पर भएको देखेर शनि डराएको छ । विष्णु र लक्ष्मीको शक्तिले विष्णुभक्त अम्बरिस ऋषिलाई दुःख दिँदा सुदर्शन चक्रले दुर्वासा ऋषिलाई दण्ड दिए जस्तै हुन सक्ने डरले शनिले विष्णु, लक्ष्मी र श्रीवत्ससँग माफी मागेका छन् । भगवान्ले बनाएको नियमानुसार ग्रहले आफ्नो पालामा दुःख दिन्छन् , त्यसमा म निमित्त पात्र हुँ, अब सुख-शान्ति, राज्यवैभव, प्रजा र पुत्र-पुत्री सबै प्राप्त भएर दीर्घ समयसम्म शासन गरेर मुक्ति मिलेछ भनी आशिर्वाद दिएर शनि विदा भए । लक्ष्मीले पनि शनिलाई क्षमा मागेकोमा स्वीकार गरिन् । बाहुदेवसँग आफ्नो राज्यमा जाने अनुमति प्राप्त भएर बेतालको सहायताले रथमा चढेर पूर्वघटनाका स्थलहरूको अवगत गराउँदै श्रीवत्स पुनः आफ्नो राज्य प्राग्ज्योतिष्पुरमा पुगे । आफ्नो राज्यमा पुगेर प्रजाबाट अभिनन्दित भएर सुशासन गर्दै राजसूय र अश्वमेघ यज्ञ गरे । १ सय पुत्र र दुई छोरी भए । अन्त्यमा श्रीवत्स राजाले आफ्नो राज्यमा गएर रानी चिन्तादेवी, भद्रावती र त्यहाँका जनतासँग शनिको पीडाबाट मुक्त भएर सुखका दिनहरू बिताएकाले यो महाकाव्यको कथावस्तु सुखान्तमा टुङ्गिएको छ । श्रीवत्सले आफ्ना छोराहरूलाई राज्य सुम्पिएर राजारानी तीनैजना श्रीविष्णुको सायुज्यमा गई मोक्ष प्राप्त गरेको सुखान्त कथावस्तु काव्यान्तमा रहेको छ ।

यसरी यस महाकाव्यको पौराणिक कथा महाभारतसँग गासिएर रहेको अद्भूतिक पारलौकिक शक्तिका खेलहरू भोग्न बाध्य लौकिक शक्तिका बीचको जटिल द्वन्द्व उपस्थित गरी पारलौकिक शक्ति र लौकिक शक्तिका बीच समन्वय गराइएको पाइन्छ । ज्योतिष मान्यताको नियमलाई काव्यको अप्रत्यक्ष कथ्य बनाइएको छ ।

नेपालीहरूको नवग्रह सम्बन्धी कुर ग्रह, शान्त ग्रहहरूमाम रहेका ज्योतिषिय मान्यता र मूल्यहरूलाई नेपाली पनामानै राखेर पौराणिक महाभारतको कथालाई नेपाली साँचोमा राखेर नेपाली पना दिनेकाम यो 'श्रीवत्स महाकाव्य' मा भएको छ । आजभोलिको वर्तमान समयमा पनि नेपालका सबै जातजातिहरूमा ज्योतिषप्रति धेरै श्रद्धा र नवग्रहहरूमा विशेष भावना रहेका कारण आफ्नो ग्रहदशा ज्योतिषीसङ्ग हेराइ-कोराइ गरेर ग्रह शान्त गर्नका लागि पाठ पूजा, दान र ब्रतसमेत गर्ने गरेका छन् । कुर शनिग्रहको कुण्डलीमा पालो आउँदा शनि ग्रहमात्र आउँदैनन् । शनि ग्रहका साथमा महालक्ष्मी देवी धन र वैभव प्रदान गर्ने सबै सम्पन्नताको स्वामिनी भगवती शनिका साथमा आउँछिन् ।

व्यक्तिले शनि र लक्ष्मी दुबैको पूजा गरेन भने शनिको पालो आएको व्यक्तिको दुर्दशा हुन सक्छ । शनिको मात्र पूजा गऱ्योभने दशाका कारण केही शान्त हुनसक्छ । लक्ष्मीसहित शनिको पूजा गऱ्योभने लक्ष्मीले शनिका कष्टलाई सहने शक्ति प्रदान गर्दै शनिबाट ग्रथित मानिसलाई जोगाउँदै आवश्यक धनप्राप्तिको वातावरण समेत प्रदान गर्दछिन् । शनिग्रहको दशा चलेको बेला केही शास्त्रीय मान्यतानुसार पूजा-पाठ र दान गरी शनि शान्त गर्ने कार्य गर्नुपर्छ यदि गरिएन भने शनि ग्रथित व्यक्तिको मृत्यु पनि हुन सक्छ । शनिका समयमा आत्तिने अवस्था आउँछ । यसो भएपनि आफ्नो कर्तव्य र धर्म नछोडीकन काम गर्दै जानुपर्छ भन्ने मान्यतालाई नेपालीको नवग्रह सम्बन्धि पनालाई अभ् बृद्धि गरीएको छ ।

नवग्रहको शान्त गर्ने क्रममा त्यसमा पनि शनि ग्रहको शान्त गर्ने कुरामा शनि, विष्णु, लक्ष्मी, सूर्य दुर्गा देवी र खोला नदीको समेत पूजा गर्नुपर्ने कुरालाई यस काव्यमा बताइएको छ ।

शनिग्रह 'श्रीवत्स' का प्रवेश गर्दा कुकुर बनेर तेलबाट बल्ने दियोमा राखिएको तेललाई दियोमा जीब्रो राखेर चाटेको थियो । यसरी कुकुरले चाटेको भाँडाकुडाँहरूलाई आगोमा हालेर रातो पार्दा मात्र कुकुरको च्यालबाट आएका किटाणुहरू मर्दछन् ! नत्र ती किटाणुहरूले मानिसको कलेजोलाई खराब गर्दछन् । कलेजो खराब भए पनि मानिस कुकुरको स्वभावको हुने गर्दछ । भवाँक्किने, केही गरौँ भन्ने जोसजाँगर निकाल्दछ तर एकै छिनमा जोस र जाँगर सेलाएर आउँछ । फल प्राप्त गर्न सक्तैन । त्यसैले कुकुरबाट मानिसलाई टोक्नबाट जोगाँउनु पर्छ । कुकुरको जुठो खानु हुँदैन । कुकुर र स्यालको सानो आन्द्रामा एक प्रकारका किटाणुहरू हुन्छन् । ती किटाणुहरू कुकुर र स्यालको दीसाबाट घाँस वा अन्य कुनै खाद्य वस्तु खाँदा पशु वा मानिसको नै सानो आन्द्रामा बसेर गिदीमा अर्कै

खालका किटाणुहरूलाई वातावरण तयार पार्न एक मासुको पानीले भरेको थैली उत्पादन गर्दछ । त्यसैले थैलीमा सानो आन्द्रामा भएका किटाणुभन्दा भिन्न किटाणु उत्पन्न हुन्छन् । ती गिदीमा थैलो बनाएर बसेका किटाणुहरूले गिदी कोट्याउँदै खान थाल्छन् । यसरी गिदी कोट्याउँदै खाँदा त्यसको असरले प्राणीले घुम्ने गर्दछ । यस प्रकार मानिसमा कम र पशुहरूमा बढी मात्रमा यो विराम पाइएको छ । त्यसै कारण कुकुरबाट सावधान हुने सामाजिक सङ्केत रहेको छ । पागल कुकुरले गर्ने क्षती सबैलाई थाहैनै छ । अन्य कुकुरबाट हुने क्षतीहरूमा लुतो सर्ने, सबै लिङ्गका मानिसका नजरका सामुमा कुकुरले गुप्ताङ्ग खोलेर देखाउँदा मानव मन नकारात्मक मनोविकार उत्पन्न भएर कुकुरसङ्ग नै वा अन्य रूपमा नकारात्मक घटना घटाउने सम्भावना रहेकाले कुकुरदेखि टाढा रहने सङ्केत 'श्रीवत्स' महाकाव्यमा गरेको छ । माथि कुकुरबाट मानवलाई पुग्न सक्ने असरहरू वास्तविक हुन्, की होइनन् भनेर वर्तमान अवस्थाका भौतिक वैज्ञानिकहरूले कार्यशालामा परिक्षण गरिनु आजको आवश्यकता हो । यस सोधले भौतिक वैज्ञानिकहरूलाई यस सन्दर्भमा सहयोग गरेको छ । कुकुरका राम्रा पक्षहरू पनि छन् तर धेरै क्षति पुऱ्याउने नराम्रा पक्ष रहेका छन् । नराम्रा पक्षबाट जोगिँदै राम्रा पक्षबाट फाइदा लिनुपर्दछ भनिएको छ । आर्य प्राचिन सभ्यतामा कुकुरलाई छुनुनै मानवका धेरै नोक्सानहरू हुन्छन् भनिएको छ । कतिपय आर्यहरूले कुकुर छुँदैनन् । राजा श्रिवत्स र रानी "चिन्ता" मा शनि ग्रह प्रवेश गर्दा कुकुरले दियो चाटेको घटनालाई आधार बनाएर उक्त आवश्यक खोज गरिएको हो । एक दियोलाई कुकुरले चाट्दा 'श्रीवत्स' र 'चिन्ता' को यो गति भयो भने सबै थाल, बोटुका, पकाउने भाँडा कराँइ र आफ्नै छालासमेत कुकुरले चाट्नेको के गति हेला । भनेर त्यस्ता मानवप्रति दया र करुणा समेत व्यक्त गरिएको छ ।

शनि ग्रहले देवता, देवादिदेव शिव, इन्द्र, आदिलाई पनि सताउँदछन् भने सामान्य मानिसका के कुरा शनि ग्रहको पालो आउँदा नआत्तिकन अप्ठ्यारा घटनाहरूलाई सहँदै शान्तमनले असल भविष्यको कामना गर्दै जीवनको पाहिला चलाउनुपर्दछ , भन्ने आशयले शनिग्रहले देवताहरूलाई पनि सताएको कुराहरू महाकाव्यमा उद्धृत गरिएको छ ।

रावणमाथि विजय गरेर अयोध्यामा राजा भएपछि जनता यदि सीतालाई त्याग्दा सुखी हुन्छन् भने सीतालाई वनमा त्यगिदिनु ठिक हो भनेर राजा श्री रामले बाह्रवर्षसम्म नवविवाहित समयदेखि दुःख र कष्टको समयमा सीता सगँ वियोग भएर अयोध्याको राजा सिंहासनमा बसेपछि पत्नीसँग दीर्घ समय सम्म भोग विलास गँरू नभनीकन भोग विलास,

पत्निसुखलाई महत्व नदिएर जनतालाई महत्त्व दिएर परंप्रया सीतालाई वनमा छोड्ने हुकुम लक्ष्मणलाई दिएर सीतालाई जनताको हितमा छोडे जस्तै राजा श्रीवत्सले पनि आफ्नो शनिग्रहको कारण जनताले दुःख नपाउनु भनेर शनिको दुःख कष्ट आफैले मात्र भोग्नु भन्ने उद्देश्यले शासक भन्दा जनता श्रेष्ठ हुन्छन् भन्ने भाव व्यक्त गरिएको छ । वर्तमान राज्य सञ्चालकहरूलाई पनि सरकाले दुःख र कष्ट सहेर पनि जनतालाई दुःख र कष्टबाट बचाउनुपर्ने सन्देश श्रीवत्स महाकाव्यले दिएको छ । अवस्थाअनुसार ठूला व्यक्तिहरूले पनि सामान्यकामहरू गर्नु पर्दछ, नत्र भोकले मरिन्छ भन्ने सन्देश राजा श्रीवत्स दाउरेहरूसँग गएर दाउरा काटेर बेचेको प्रसङ्गले बताएको छ । सौतिपुरका राजा बाहुदेवले आफ्नी यौवना छोरीसँग हासपरिहास गरेको घटनाले आजभोलिका हाडनाता करणी गर्नेहरूमाथि कटुव्यङ्ग्य गरिएको छ । सौतिपुरका राजा बाहुदेवले आफ्नी बालिका छोरीलाई धेरै वर्षदेखि देख्न पाएका थिएनन् । धेरैवर्षपछि यौवना र भरिभुट्ट श्रृङ्गार परिभेषमा रहेकी स्त्रीलाई छोरी भनेर नचिन्दा ठट्टा गरेका थिए । रानी मायावतीले छोरी हुनु भनी सम्झाएपछि राजाले देवीदेवता रानी मायावती, छोरी भद्रावतीसँग प्रायश्चित्त र माफी समेत मागेका र गरेका थिए ।

जस्तोसुकै आपतविपतमा पनि पति र पत्निका बिचको माया, श्रद्धा र कर्तव्य भुल्नु हुँदैन भन्ने सन्देश राजा रानी शनि दशाका कारण जहाँ-कहाँ भए पनि एकको श्रद्धा र माया अर्कोप्रति बराबर रही नै रह्यो र शनि ग्रहको दशा सकिँदा दुबैको भेट भएर पूर्ववत बराबरी समानरूपमा राज्यमा समय बिताउन थाले । राजा श्रीवत्सका अवस्थाको बलका कारण जेठी रानी चिन्ता, कान्छी रानी भद्रावती भइन् । एकपुरुषका दुईटी पत्नी वा दुईटी पत्नीको एकै पति हुँदा पुरुष वा पतिले दुबै पत्नीहरूमा समान व्यवहार गर्न सक्नुपर्ने र जेठी, कान्छी पत्नीहरूले पनि बराबरी मिलेर समय बिताउन र व्यवहार गर्नुपर्ने, पतिलाई दुबै पत्नीहरूमा समान माया र व्यवहार गर्ने वातावरण तयार गर्न सहयोग पुऱ्याउनु पर्ने जस्ता व्यवहारिक सन्देश यस महाकाव्यले प्रदान गरेको छ ।

शनि ग्रहका कष्टमय समयमबाट बच्नका लागि लक्ष्मी देवी विष्णुपुत्रा, भगवान विष्णु स्वयं र विष्णुपक्षका देवताहरू सूर्य, देवी भगवती, सुदर्शनचक्र आदिले राजा श्रीवत्स र रानी चिन्ताको हरघडीमा सुरक्षा गरेका, राजा रानीले लक्ष्मी र विष्णुलाई आफ्नो इष्ट देवता बनाएका, विष्णुपक्षका देवताहरूको ध्यान र पूजा गरेकाले शनिग्रहको सङ्कटबाट राजा श्रीवत्स र रानी चिन्ताको सुरक्षा भएको, महालक्ष्मीले आफ्नो भक्तको सुरक्षाको लागि सौतीपरका राजा बाहुदेव र मायावतीकी छोरी भएर जन्म लिएर राजा श्रीवत्सकी कान्छी

रानी भएको घटनाका कारण यो श्री वत्स महाकाव्य सबै आध्यात्मिकहरूका लागि श्रद्धेय रहेको छ । अझ नेपाली वैष्णव धर्मावलम्बीहरूका लागि त ठूलो धन नै हो भन्त पनि सकिन्छ ।

राज्य, सुख, सयल र वैभवले युक्त राजा श्रीवत्स र रानी, चिन्ता शनिग्रहको दुःख र कष्टमा परेर पनि पूनश्च पूर्ववत् राज, सुख, सयलमा भोगी भएर वस्ता सुखमा नमात्तिने र दुःखमा नआत्तिने काम गरेर श्रीवत्स धिरोदात्त नायक र चिन्ता सोही अनुरूप नाइका रहेकी छिन् । यस घटनाबाट सुखमा नमात्तिनु र दुःखमा नआत्तिनु भन्ने सन्देशलाई अझ स्पष्ट पार्ने काम भएको छ ।

जीवनको उत्तरार्धमा उत्तराधिकारी सन्तानलाई राज्य र व्यवहार छोडेर इश्वरको शरणमा जानुपर्छ भन्ने पूर्वीय पौराणिक तथा बौद्धिक आर्य सभ्यतालाई पूनः स्मरण गराउने काम राजा श्रीवत्सले छोरालाई राज्य र वैभव हस्तान्तरण गरेर वनवास गएको घटनाले स्पष्ट पारेको छ ।

माथिका शिक्षा वा सन्देश जीवनोपयोगीका रूपमा आएका घटनाजन्य उपलब्धिहरू हुन् । उक्त सन्देशहरू श्री वत्स महाकाव्यले प्रदान गरेको छ । श्रीवत्स महाकाव्यमा शोध लेख्नु भन्दा अगाडि श्रीधाम वृन्दावनको 'नयाँ काठिया' आश्रममा सन्तहरूले विहानको भुल्के घाम लागेको बेला आपसमा यो कथा भनेको थिए ।

म विद्यार्थी त्यहीं उभिएकोले केही कथा शनिको कारण देवता र राजाले दुःख पाएको भन्ने सारांशमा सुन्न पाएको थिएँ । आज शोधका क्रममा सोही कथा श्रीवत्स महाकाव्यबाट पुरै पढ्न पाएकोमा मलाई धेरै खुसी लागेको छ । यसरी खुसी लाग्दा लाग्दै पनि श्रीवत्स महाकाव्यमा युवतीको गूप्ताङ्गलाई र अङ्गहरूलाई नेपाली भर्रा शब्दहरू प्रयोग गर्नाले र अश्लिल 'चाक' लोम, जस्ता शब्द प्रयोग गर्नाले 'आजको सबैको पहुँचमा शिक्षा' भन्ने नारा अनुसारको शैक्षिक व्यापकताका कारण पढ्न सक्ने अव्यवहारिक अपरिपक्क बालबालिका तथा किशोर किशोरीहरूको कोमल मनमा नकारात्मक मनोवैज्ञानिक प्रभाव पार्न सक्ने कुरा रहेको छ । यसमा परिस्कार गर्नु पर्ने मान्यता रहको ठहर छ । छन्दहरूमा कतै एक पाउ र दुई पाउमा अक्षर बढी र न्युन देखिन्छन् । दीर्घ बनाउँन कविले जवर्जस्ती हल् गरिएका वर्ण प्रयोग गरिएको छ । यसमा पनि परिस्कारवादलाई पूनश्च अपनाउँनु पर्ने ठहर देखिन्छ ।

श्रीवत्स महाकाव्यको महाकाव्यगत आकार प्रकारमा वा पुस्तकीय ठोस स्वरूपमा न्यूनतर देखिए पनि पूर्वीय साहित्य वा महाकाव्यको लक्षणमा शास्त्रीय मूल्यमान्यताहरूमा नै रहेर यो काव्य सृजना भएको छ । आजको भौतिक अस्तव्यस्त र तडकभडक एवं पाश्चात्य शैलीको उत्तर आधुनिक वादको आदर्शाहिन वादले पिरोलीरहेको परिवेशमा नेपाली भाषामा श्रीवत्स महाकाव्य प्राप्त हुनु पूर्वीय वैदिक र पौराणिक आदर्श र मर्यादालाई संरक्षण गर्न नेपाली समाजमा केही सहयोग पुग्न सक्ने कुरा श्रीवत्स महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययनको शोध कार्यमा यस काव्यभित्र भ्रमण गर्दा अनुभव भएको छ ।

४.३.२.३. पात्रविधान र चरित्रचित्रण

पात्रविधानका दृष्टिले यस महाकाव्यलाई कार्यभूमिका आधारमा प्रमुख, सहायक र गौण गरी हेर्न सकिन्छ । यस महाकाव्यमा नायकको रूपमा श्रीवत्स र खलनायकको रूपमा नवग्रह मध्येको एक ग्रह शनि र नाविक व्यापारी बानियाँ रहेका छन् । महाकाव्यमा नायिकाको रूपमा चिन्तादेवी र भद्रावतीको भूमिका सरोवर आएकाले चिन्तादेवी र भद्रावती नै यस काव्यको नायिका हुन् । लक्ष्मी, विष्णु, सूर्य, बाहुदेव, मायावती सहायक पात्र हुन् । चित्ररथ, सुलक्षणा, चित्रसेन, चन्द्रकला, गौण पात्र हुन् । यसैगरी अन्य पात्रहरूमा भरत, लक्ष्मण, दशरथ, गौरी, सरस्वती, कौशिल्या, रोहिणी, राधा, दाउरेहरू, दाउरे बस्तीका मानिसहरू बहमा, शिव, कृष्ण, देवीका विभिन्न रूपहरू (काली, चाण्डाली आदि) यमराज आदि पात्रहरूको बहुल प्रयोग गरिएको छ । हात्ती, घोडा, हरिण, बाखा, गाई, गैंडा, उँट आदि मानवोत्तर पात्रहरूको पनि प्रयोग गरिएको छ । जसमध्ये सुरभि नामक गाइको भूमिका महत्त्वपूर्ण छ । नाउलाई निर्जिव तर महत्त्वपूर्ण पात्रको रूपमा प्रयोग गरिएको छ । यी पात्रहरूले कथावस्तुलाई अगाडि बढाउन, पूर्णता प्रदान गर्न र रोचक बनाउन सहयोग गरेका छन् । श्रीवत्स राजाका भद्रावती र चिन्तादेवी दुवै तर्फका १०० भाइ छोरा र २ कन्या पनि गौण पात्रकै रूपमा छन् । महाकाव्यमा यी पात्रहरूले आद्यात्मिकता, बौद्धिकता, काव्यात्मकता, पौराणिकता आदि पक्षलाई प्राथमिकता दिएका छन् ।

उल्लिखित पात्रहरूमध्ये प्रमुख, सहायक र केही गौण पात्रको मात्र चरित्र प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. श्रीवत्स

यस महाकाव्यको प्रमुख नायक श्रीवत्स हुन् । प्राग्ज्योतिष्पुरका राजा चित्ररथ र रानी सुलक्षणाका पुत्र हुन् । बुबा चित्ररथको शासनकालपछि त्यस राज्यमा राज गर्ने उनी यस महाकाव्यका पूर्वीय मान्यताअनुरूप उच्च कुलीन परिवारको ख्यातिप्राप्त पात्रको रूपमा उभ्याइएको पात्र हुन् । यस महाकाव्यको कथावस्तुलाई श्रीवत्सले प्रथम सर्गदेखि एघारौँ सर्गसम्म नै निरन्तर रूपमा भूमिका निर्वाह गरेकाले श्रीवत्स यस महाकाव्यका प्रमुख पात्र हुन् । भारतनगरकै अर्को कुनै एउटा राज्यका राजा चित्रसेन र रानी चन्द्रप्रभाकी छोरी चिन्तादेवीसँग बैवाहिक सम्बन्ध कायम गरेको श्रीवत्स शनि र लक्ष्मीले फैसला माग्न आउँदा शनिलाई नै सानो र अशुभ भनिदिएकाले खलनायकको भूमिकामा रहेको शनिले नानाप्रकारबाट श्रीवत्सलाई दुःख दिएको छ । उनले जनतालाई न्याय दिन सकेका छैनन् । वनवासको जीवन बिताउनु परेको छ । वनवासका क्रममा दाउरा बेचेर धन कमाउन र जीवनगुजारा गर्न विवशतापूर्ण जीवन बिताउँदा पूर्वीय महाकाव्य चिन्तन अनुरूपको पूर्णता यस पात्रमा देखिन्छ र अन्त्यमा चिन्तादेवी र भद्रावतीपट्टि १०० भाइ सम्म छोरा जन्मिएपछि राजा पुनः राजकीय शासन सम्हाली आफ्ना छोराहरूलाई राज्यसत्ता सुम्पनुले महाकाव्यपरम्परालाई यी पात्रले पूर्णता दिएका छन् । समग्रमा महाकाव्यमा राजसी कार्यकुशलता र निपूर्णताले युक्त भएका अलौकिक खेलको कारणले गर्दा मात्र दुःख पाएका र अन्त्यमा श्रीविष्णु र लक्ष्मीका कृपाले मोक्षप्राप्ति गर्न सफल भएका पात्रको रूपमा श्रीवत्स रहेका छन् । भद्रावतिसँगको विवाहपछि शनिले दुःख नदिने प्रण गर्दै आशिर्वाद दिइनुले श्रीवत्सको विजय देखाइएको छ । श्रीवत्स पात्रका नामबाट शीर्षक छनौट गरिनु पनि पूर्वीय महाकाव्य मान्यताको पुष्टि गर्ने आधार हो । यिनै विभिन्न पात्रचयनका आधार र प्रयोगले यो महाकाव्य पूर्वीय महाकाव्य मान्यता अनुरूप देखिन्छ । त्यसैले यो महाकाव्य परिष्कारवादी महाकाव्य हो भन्न थप बल पुग्दछ ।

२. चिन्तादेवी

चिन्तादेवी यस महाकाव्यकी प्रमुख नारीपात्र हुन् । भारतनगरकै कुनै एक शहरका राजा चित्रसेन र रानी चन्द्रप्रभाकी छोरी चिन्तादेवीको विवाह श्रीवत्ससँग भएको छ । महाकाव्यको सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै कथावस्तुलाई अँगालेर हिंड्ने भएकीले उनी यस

काव्यकी प्रमुख पात्र ठहरिन्छन् । श्रीवत्सलाई दुःख दिने उद्देश्यले चिन्तादेवी गएर नाउ छुँदा मात्र नाउ चल्ने कुरा छद्मभेषी शनीले ज्योतिषको रूप धारण गरी सो कुरा बताएपछि कसैको उद्धारका निम्ति आफ्नो पतिव्रतालाई ख्याल गरी नाउ छोडिदिने पात्र चिन्तादेवी हुन् । उनी एक पतिव्रता नारी हुन् । पुनः नाउ रोकिएमा थोत्रो नाउ चलाउने नाविक बानियाँले यी चिन्तालाई अपहरण गरेर राखेको थियो । पतिव्रता गुणलेयुक्त चिन्तादेवीले आफ्नो इज्जत र पतिव्रताको रक्षा गर्न सूर्यलाई पुकार गरेबाट सूर्यले चिन्तादेवीको यथारूपलाई अन्य अवस्थामा परिवर्तन नहुने गरी असहज अवस्थामा मात्र कुरूप हुने बनाइदिए । फलस्वरूप चिन्तादेवीको इज्जत र प्रतिष्ठामा कुनै दाग लाग्न सकेन । आफ्नो पति श्रीवत्सलाई नाविकले नदीमा डुबाएपछि ईश्वरवन्धना गरी पुनः श्रीवत्सलाई जीवित पाएकी छिन् । उच्च कुलीन परिवारकी राजपुत्री चिन्तादेवीको जीवन प्रायः दुःखद, भयपूर्ण र चिन्ताले जेलिएको देखाइए पनि अन्त्यमा श्रीवत्ससँगको मिलनका दिनहरू बिताएकी छिन् । ईश्वरवन्धनाबाट कष्टमुक्त हुन, अलौकिक शक्तिको प्रश्रय पाउनु, उच्च कुलीन परिवारकी कन्या हुनु र राजपुत्रसँग वैवाहिक सम्बन्ध कायम हुनु जस्ता गुणले चिन्तादेवी यस महाकाव्यकी परिष्कारवादी मान्यताद्वारा स्थापित पात्र हुन् ।

३. भद्रावती

भद्रावती पनि यस महाकाव्यकी प्रमुख नारीपात्र नै हुन् । राजा बाहुदेव र रानी मायावतीकी छोरी भद्रावती आस्तिक चरित्र हुन् । श्रीवत्स वनवासमा बस्दा भिखारीजस्ता बनेका श्रीवत्सलाई पाऊँ भनी तपस्या गर्दा पार्वती प्रसन्न भएर वरदान दिएपछि उनले श्रीवत्ससँग विवाह गरेकी छिन् । भद्रावतीसँगको विवाहपछि श्रीवत्सको शनिदशा सकिएको छ । भगवान विष्णु र लक्ष्मीले श्रीवत्सको शनिदशालाई कमजोर बनाउन भद्रावतिलाई काव्यकारले उभ्याएका छन् । चिन्तादेवी कुरूप बनी नाउमा बसिरहँदा श्रीवत्स र चिन्तादेवीको विवाहपछि श्रीवत्सको शनिदशा सकिनु र चिन्तादेवी, श्रीवत्स र भद्रावति यस महाकाव्यकी प्रमुख नायिका हुन् । यिनै विभिन्न कारणले यी नायिका पनि महाकाव्यको पूर्वीय मान्यतानुरूप परिष्कारवादी सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्ने पात्र हुन् ।

४. लक्ष्मी

लक्ष्मी यस महाकाव्यकी परिष्कारवादी मान्यताद्वारा चयन गरिएकी पारलौकिक नारीपात्र हुन् । शनि र लक्ष्मीमा को ठूलो ? भन्ने विषयको टुङ्गो लगाउन श्रीवत्स राजाकामा पुगेका छन् । श्रीवत्सले शनि सानो र लक्ष्मी ठूलो हो भन्ने जवाफ दिएपछि शनिले श्रीवत्सलाई सताएको छ । धनधान्यकी देवीका रूपमा महाकाव्यमा विभिन्न भूमिकामा आएकी लक्ष्मीले श्रीवत्सलाई धनधान्य प्रदान गरेकी छिन् । राजा वनवासमा रहेको बेला दाउरा बेच्दा दाउराहरू श्रीखण्डका हुनु, धेरै मूल्य राजाले पाउनु, गाईको सेवा गर्दा सुन बनाउने तरिका प्राप्त हुन आदि सबैकुरा लक्ष्मीको कृपाले श्रीवत्सले पाएका छन् । अन्त्यमा शनिले अझ धेरै दुःख दिन चाहेकाले श्रीवत्सको विजय देखाउन भद्रावतीको श्रीवत्ससँग विवाह गराउने भूमिका लक्ष्मीको महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । विष्णु र लक्ष्मीभक्त श्रीवत्स र चिन्तादेवीलाई शनिको कष्टबाट मुक्ति दिलाउने पात्रका रूपमा लक्ष्मीलाई महाकाव्यकारले प्रयोग गरेका छन् । लक्ष्मीको भूमिका यस महाकाव्यका नायक-नायिकाको विजय देखाउनमा सहयोगी रूपमा सुरुदेखि अन्त्यसम्म आएकाले उनी यस महाकाव्यकी सहायक नारीपात्र हुन् । पारलौकिक नारी पात्रको रूपमा चयन भएकी यी पात्र पूर्वीय महाकाव्यको मान्यता अनुरूप चयन गरिएको छ ।

५. शनि

यस महाकाव्यको अलौकिक पात्र हो । खलनायकको भूमिकामा देखिएको शनिले श्रीवत्सलाई धेरै दुःख दिएको छ । अलौकिक पात्र लक्ष्मीसँग शनिको विवाद भएको छ । उनीहरूमा को ठूलो ? भन्ने विषयको टुङ्गो लगाउन लौकिक राजा श्रीवत्सको दरबारमा शनि र लक्ष्मी आउँछन् । श्रीवत्सले शनि बायाँ भागमा बस्ने हुनाले सानो हो र लक्ष्मी दायाँ भागमा बस्नाले ठूलो हो भनेपछि शनि आक्रोशित भएर श्रीवत्सलाई दुःख दिन थालेको छ । सर्वप्रथम प्राग्ज्योतिष्पुरमा जनताहरूबीच असमझदारी र अशान्ति मच्चाएको छ । यही अशान्तिलाई सन्तुलन कायम गर्न श्रीवत्स राजाले नसकेपछि शनिकै खेलका कारणले राजाले दरबार छाडी वनवास जानुपरेको छ । वनवासमा पछि छद्मभेषी ज्योतिषीको रूप लिने र राजालाई सताउने, नाविकको नाउलाई नदीबीचमा राखेर चिन्तादेवीलाई छुन लाउने, बानियाँलाई उक्साएर चिन्तादेवीको अपहरण गर्न लाउने जस्ता खेल रच्ने शनिलाई पूर्वीय महाकाव्य

मान्यताअनुरूप पारलौकिक पात्रको रूपमा चयन गरिएको तर उसले महाकाव्य भरि नै दण्ड वा उसको पूर्ण अपकर्ष नदेखाइनु केही दुर्बल पक्ष हो । शनिको खेलकै कारण राजा पानीमा डुब्दा ईश्वरबन्धनाबाट मुक्त हुन र सुन्दरी चिन्तादेवीको पतिव्रता हरण हुन नदिनका लागि सूर्यले चिन्तादेवीको रूप कुरूप बनाइनुबाट शनिको हार भएको छ । राजा श्रीवत्ससँग क्रोधित भएको शनिले प्राग्ज्योतिष्पुरका जनतालाई अत्यधिक दुःख कष्ट दिएको छ । अन्त्यमा विष्णु र लक्ष्मीभक्त श्रीवत्सलाई सहयोग गर्नका लागि भगवान् विष्णु स्वयम् सुदर्शन चक्र लिएर शनिलाई दुःख दिन आए साथै लक्ष्मीपति भद्रावतीको रूप लिएर आएपछि शनिले माफ मागेको छ । यही प्रसङ्गबाट शनिको हार देखाइनुले यस महाकाव्यमा खलनायक शनिको अपकर्ष देखाइएको छ र यो महाकाव्य पूर्वीय महाकाव्य मान्यतानुरूप परिष्कारवादका मूल्यलाई अंगाली अलौकिक पात्रको रूपमा शनिलाई चयन गरिएको छ । नायकको उत्कर्षलाई देखाउन खलनायकको आवश्यक छ त्यसैले पूर्वीय मान्यता अनुरूप सदोष खलनायकलाई अपकर्ष देखाइनुपर्ने मान्यता पुष्टि गर्ने शनि अलौकिक र सहायक पात्र हो ।

६. नाविक बानियाँ

यस महाकाव्यको खलनायक बानियाँ हो । बानियाँ एउटा नाउ चलाउने व्यक्ति हो र ऊ व्यापारी पनि हो । शनिको उक्साहटमा परेर चिन्तादेवीलाई अपहरण गर्ने बानियाँ पतित चरित्रको व्यक्ति हो । राजा श्रीवत्सले गौमाताहरूको सेवा गरेपछि सुरभी(गाई) बाट दूधलाई सुन बनाउने तरिका प्राप्त हुन्छ । सोही तरिकाले राजाले दूधलाई सुन बनाएर सुनका डल्ला बेच्न लाँदा बानियाँको नाउमा राजा बस्छन् । बानियाँले नाउ तार्न लाग्दा सुनको लोभमा फसेर राजालाई पानीमा डुबाएको छ । राजा पानीमा डुबेपनि राजाको पुनर्जीवन प्राप्त भएको देखेर व्यापारी हारेको छ । यिनै आधारमा बानियाँ खलनायक हो तर मुख्य खलनायक शनिको सहायक पात्र हो । व्यापारीलाई शनिको सहायकको रूपमा नराख्ने हो भने यस महाकाव्यको खलनायक शनिका योजनाहरू सफल हुँदैनन् । जसको कारण अपकर्षतिर उन्मुख खलनायक हुनुपर्ने महाकाव्यीय मान्यता अपूर्ण हुन जान्छ । त्यसैले बानियाँ यस महाकाव्यको सहायक पात्र हो । काव्यान्तमा आफूले लगेका सुनका डल्ला नदिन खोज्दा श्रीवत्सको वाचाअनुसार सुन टुक्रा पार्ने साधनले पनि बानियाँले सुन टुक्रा पार्न सकेन । श्रीवत्सको हातमा राख्दा सुन आफै टुक्रियो र बानियाँ लज्जास्पद भई राजालाई सुन फिर्ता गरेबाट ऊ एक परिवर्तनशील पात्र हो ।

७. सूर्य

सूर्य यस महाकाव्यको सहायक अलौकिक पात्र हुन् । परमात्मा वा भगवान्को व्यवहार प्रकट गर्ने सूर्यले बानियाँको अपहरणमा परेकी चिन्तादेवीलाई सतीत्व र पतिव्रता जोगाउनका लागि उनको सक्कली रूप फिर्ता गर्ने गरी कुरूपा र नराम्री बनाइदिएका छन् । फलस्वरूप चिन्तादेवीले आफ्नो पतिव्रता गुण जोगाउन सफल भएकी छिन् । नायिकाको राम्रो चरित्र प्रदर्शन गर्न सघाउने पात्र सूर्य पनि महाकाव्यको पूर्वीय मान्यताअनुरूपको अलौकिक पात्रका नमुना पात्र हुन् ।

८. बाहुदेव

श्रीवत्स राजाले दोस्रो विवाह गरेकी नायिका भद्रावतीका पिता बाहुदेव हुन् । आफ्नी छोरीले भिखारीजस्तो व्यक्तिसँग विहे गरेपछि आफ्नो दरबारमा प्रवेश गर्न रोक लगाएका बाहुदेव मायावतीको ज्ञानद्वारा प्रभावित भएका छन् । आफ्ना ज्वाईं श्रीवत्सकी श्रीमती चिन्तादेवीलाई आफ्नै छोरी सरह मान्ने बाहुदेवले ज्वाईंका हराएका सुनका टुक्रा पनि दिलाएका छन् । बाहुदेव यस काव्यमा नहुने हो भने भद्रावतिको कल्पना गर्न सकिदैन जसको कारण श्रीवत्सको शनिदशा नसकिने र श्रीवत्सले अझ दुःख पाउने सम्भावना रहन्छ । त्यसैले बाहुदेव यस महाकाव्यको सहायक पात्र हो ।

९. मायावती

मायावती राजा बाहुदेवकी श्रीमती र भद्रावतीकी आमा हुन् । आफ्ना श्रीमान्लाई ज्ञानद्वारा सही मार्गमा डोहोऱ्याउन खोज्ने मायावती यस महाकाव्यकी सहायक पात्र हुन् । मायावतीद्वारा प्रदान गरिएको ज्ञानले नै राजा बाहुदेवको व्यवहारमा परिवर्तन आएको छ । भिखारीजस्ता श्रीवत्सलाई छोरीको विहे गर्न खुशीसाथ प्रस्तुत हुने मायावतीको भूमिकाले महाकाव्यकी नायिका भद्रावतीको संयोगान्त कथावस्तुको संयोजन गर्नमा परिष्कारवादी मान्यताद्वारा प्रतिस्थापित पात्र हुन् ।

१०. विष्णु

विष्णु यस महाकाव्यका अलौकिक कथ्यलाई लोकसमाजमा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रस्तुत गर्ने सहायक पात्र नै हुन् किनभने नायक नायिकाले विष्णुभक्ति गर्दा विष्णुले तत्काल फल प्रदान गरेका छन् । फलस्वरूप नायक नायिकाले विजय प्राप्त गरेका छन् । शनिको घमण्डलाई कमजोर बनाउन लक्ष्मीको साथमा आफ्नो भूमिका प्रस्तुत गर्ने विष्णुले सुदर्शन चक्र देखाएपछि मात्र शनि डराएको छ । श्रीवत्सलाई दुःख दिन छोडेको छ । पारलौकिक पात्रका खराब आचरणलाई सही मार्गमा ल्याउने विष्णु सत्पात्रका रूपमा यस महाकाव्यमा देखिन्छन् ।

११. चित्ररथ

प्राग्ज्योतिष्पुरका राजा चित्ररथ हुन् । चित्ररथ राजाको छोरो श्रीवत्स हुन् । चित्ररथ र सुलक्षणाबाट श्रीवत्सको जन्म भएको प्रसङ्ग महाकाव्यमा उल्लेख गरिएको छ । चित्ररथले आफ्ना छोरा श्रीवत्सलाई राज्य सुम्पेका छन् । त्यसपछि श्रीवत्सले राज गरेको कुराको वर्णन हुनुले महाकाव्यका पूर्वीय मान्यता अनुरूप महाकाव्यको कथावस्तु कुनै उच्च कुलीन नायकको कुनै एक पुस्ता वा अनेक पुस्ताको वर्णन गर्न नसकिने मान्यतालाई यस पात्रका सहायताले दर्शाइएको छ । चित्ररथ यस काव्यका गौण पात्र हुन् ।

१२. सुलक्षणा

यस महाकाव्यको प्रमुख पात्र श्रीवत्सकी आमा राजा चित्ररथकी श्रीमती सुलक्षणा हुन् । उनीबिना श्रीवत्सको जन्म सम्भव छैन त्यसैले सुलक्षणा पनि यस महाकाव्यकी गौण पात्र हुन् ।

१३. चित्रसेन

चित्रसेन यस महाकाव्यकी नायिका चिन्तादेवीका बुबा हुन् । भारतकै कुनै एक शहरका राजा चित्ररथले आफ्नी कन्या चिन्तादेवीलाई श्रीवत्ससँग विवाह गरिदिएपछि श्रीवत्स र चिन्तादेवीको जीवनकथा अगाडि बढेको छ त्यसैले चित्रसेन यस महाकाव्यका गौण पात्र हुन् ।

१४. चन्द्रकला

चन्द्रकला चिन्तादेवीकी आमा हुन् र चित्रसेनकी श्रीमती । आफ्नी छोरीलाई श्रीवत्ससंग विवाह गर्दा आफ्नो भूमिका निर्वाह गरेकी छिन् त्यसैले यस महाकाव्यकी गौण पात्र हुन् ।

१५. सुरभि (गाई)

सुरभि (गाई) यस महाकाव्यमा अमानवीय पात्रको भूमिकामा छिन् । राजा श्रीवत्सले वनवासमा रहँदा गोसेवा गरेका छन् । गोसेवा गर्दा श्रीवत्सलाई गाईको दूधबाट रसायन गरी सुनका डल्ला बनाउने तरिका सुरभि (गाई) बाट श्रीवत्सलाई प्राप्त भएको छ । सोही तरिकाबाट सुन बनाएर बेच्ने श्रीवत्सको विजय देखाउन सुरभिलाई गौण पात्रको रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

१६. नाउ

नाउ यस महाकाव्यको निर्जीव तर सक्रिय पात्र हो । दाउेर बस्तीका मानिसहरूलाई नदीपार गराउने नाउ व्यापारीको सहायक सवारी साधन हो । रानी चिन्तादेवीले चाएमात्र चल्न सक्ने यो निर्दोष साधन हो । करीब १२ वर्षसम्म चिन्तादेवी यही नाउमा रहेर बसेकीले यसको भूमिका महत्त्वपूर्ण देखिन्छ ।

उल्लिखित विभिन्न पात्रहरूका विभिन्न कार्यकलाप र व्यवहारले जीवनजगत्का बृहत् कथालाई समेटेका छन् ।

४.३.२.४. परिवेशविधान

महाकाव्य युग र जीवनको विराटता र व्यापकतालाई अभिव्यक्त गरिने विधा भएकाले कुनै देश, काल र परिस्थिति विशेषको विशद् वर्णन हुनपर्दछ । 'श्रीवत्स' महाकाव्यमा प्राग्ज्योतिष्पुर (भारतको कुनै एक नगर) र श्रीवत्स वनबास बस्दाको वनलाई मुख्य परिवेशका रूपमा चित्रण गरिएको छ । छिरोदक नदीमा पूजा लगाइएको प्रसङ्ग

उल्लेख छ । श्रीवत्सले अश्वमेघ यज्ञ गर्नुको प्रसङ्ग आउनुले यज्ञको महत्त्व देखाइएको छ । नगर, समुद्र, पर्वत, प्रातःकाल, विवाह, सम्भोग , शरदऋतु, उत्सव आदि जनाउने परिवेशहरू पनि महाकाव्यमा वर्णित हुनले यो महाकाव्य पूर्वीय महाकाव्यका मान्यतानुरूप रहेको छ । महाकाव्यमा वर्णित परिवेशलाई संक्षिप्त रूपमा तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

श्रीवत्सको जन्म भएपछि प्राग्ज्योतिष्पुर भलमल भएको प्रसङ्गलाई महाकाव्यमा यसरी वर्णन गरिएको छः

“प्राग्ज्योतिष्पुर नै सिंगारिन गयो देशै भयो भलमल,
सारा राज्यभरी प्रजा खुशी भए सर्वत्र भो मङ्गल । ” (दः ४७)

श्रीवत्स र चिन्तादेवी वनवासमा रहँदा सो वनको सुन्दर वर्णन यसरी गरिएको छ :

नाना उपवनै भिन्न शाल तमाल पाखरी ।
मालती, मल्लिका, चम्पा पलास, जामुना खरी ॥ (४८:८७)

थियो अपूर्व शोभाले बासन्ती याम आखिर ।
बनेली प्रान्तको दृश्य मनमोहन सुन्दर (४८: ८८)

अनेकौं वृक्षले गर्दा देखिन्थ्यो रमणीयता ।
शोभामय बनेलीको वृक्षमा पुष्पिता लता ॥ (४८ : ९२)

चरा चुरूङ्गीले युक्त बनेली त्यो मनोहर
थियो अपूर्व आभामा चराको बोली चिर्विर (४८:९४)

नाना हिंस्रक व्यघ्रादि हिडेका जन्तुले खुब ।
मृगेन्द्र, गज, गैँडा र उँट घोडा थिए सब ॥ (४९ :९५)

दुम्सी, घोड, गदाहा र वनेल, भालु, वानर ।
गदाहा, स्याल, ब्वाँसाले देखिन्थ्यो त्यो भयङ्कर ॥ (४९:९६)

दाह्रा, नङ्गा भएका र अनेकौं सिंहले सदा ।
डर्लागदो वन देखिन्थ्यो गर्जना सिंहको हुँदा ॥ (४९:९८)

भूत, प्रेत र डाकिनी पिशाच खेचरादिले ।
भयावह थियो सारा वन नै तस्करादिले ॥ (४९:९८)

आत्तिए ती दुवै देख्दा तेस्तो अकाट्य जङ्गल ।

भयभित हुँदै सम्भे हरिलाई सुनिश्चल ॥ (४९:९९)

यस काव्यमा काव्यिक धर्म निर्वाह गर्न काव्यकारले सबै ऋतुहरूको सामान्य वर्णन गरेका छन् । महाकाव्यको ऋतुवर्णन यसरी गरिएको छ :

खप्तै उष्ण कडा उतप्त रविका चर्का तिखा घामको,

दौडन्थे ऋतु गृष्मका समयमा थाहै नपाई अहो ।

गर्जेको घनघोर बादल दुरी वर्षा ऋतुमा पनि

केही ख्याल नराखि खोजि गरथे निथुक्क भिज्दै उनी ॥ (८४:१८)

यस महाकाव्यमा कविले गृष्म ऋतुको, वर्षा ऋतुको, शरद ऋतुको र हेमन्त ऋतुको वर्णन गरेका छन् । यसरी ऋतु वर्णन सामान्य रूपमा भएको छ । रानी चिन्ता र राजा श्रीवत्स गृष्म ऋतुका कठोर घाममा केही थाह नपाए जस्तै गरेर दिन बिताउँथे भनेर सामान्य रूपमा गृष्म ऋतुको वर्णन गरेका छन् । यसै श्लोकमा गर्जेको घनघोर बादल र हुरीमा पनि केही ख्याल नराखी निथुक्क भिज्दै खोजी गर्दथे भनेर वर्षा ऋतुको वर्णन गरिएको छ ।

प्राग्ज्योतिषपुर

प्राग् पूर्वकाल वा प्राचिन समय, प्राग् गहिरो ज्ञान वा अनुभवले भरिपूर्ण, ज्योति प्रकाशले युक्त उज्यालाले भरिपूर्ण, पुर सहहर, नगर वा चारैतिर, ओरिपारि, सबैतिर भन्ने अर्थहरू निष्पत्ति हुन्छन् । प्राग्ज्योतिषपुर पूर्वकालमा ज्योतिष विद्याको सहर अर्थात् जुन सहर वा नगरीमा ज्योतिष विद्याको अत्यन्तै भरिपूर्णता थियो । त्यस सहरको नाम प्राग्ज्योतिषपुर नाम हुन गयो । जुन स्थान वा सहरमा पूर्वीय वेद र पुराण सम्बन्धि ज्ञान र आचरणको पूर्ण रूपले पालना हुन्थ्यो; त्यस स्थान वा सहरको नाम प्राग्ज्योतिषपुर नाम रह्यो । प्राचिन समयमा ज्ञान, भक्ति र देवताहरू समेत देवलोकबाट त्यस स्थान सहरमा आउँनाले प्रकाशमय भएर प्राग्ज्योतिषपुर नाम रहन गएको हुन सक्छ । प्राग्ज्योतिषपुर चारैतिर राम्रै राम्रो हुन्छ ; यसरी पहिले प्रकाश त्यसपछि सबैतिर राम्रै राम्रा कुराहरूले आवृत्त रूपमा ढाकिएको स्थानको नाम प्राग्ज्योतिषपुर हुन सक्छ । पूर्वीय साहित्य सिद्धान्तका महाभारत

आदि ग्रन्थटहरूका कथावस्तुहरू प्रयोग गरिएको स्थान भएर पनि प्राग्ज्योतिषपुर नाम रहन सक्छ । आर्य संस्कृति प्राचिन संस्कृति भएकाले सो राजा चित्ररथ, रानी पटिश्वरीको राजधानी, राजा चित्ररथ, रानी पाटेश्वरीका लक्ष्मीदेवी र शनि गृहको मूल्याङ्कन क्षेत्रको भूमि प्राग्ज्योतिषपुर हो भन्नमा बौद्धिक मान्यता रहन्छ ।

सौतिपुर

कालको प्रभाव पर्न नसक्ने, देवी पार्वती भवानीको प्रत्यक्ष निगरानीमा रहेको स्थान, राजकुमारी प्रभावतीको पवित्र जन्मस्थान, राजा श्रीवत्सका साथमा विवाह हुन भद्रावतीलाई भवानीले वरदान दिएको वरदान स्थान सौतिपुर राज्य हो । राजा वाहुदेव र रानी मायवतीको राज्यशासन सञ्चालन भएको राजधानि हो । मूल कथावस्तुलाई उपकथाका रूपले उत्कर्षमा पुऱ्याउन सहयोग गर्ने सहायक कथावस्तुको द्वितीयस्थान हो ।

सेतो स्वच्छ हिमालमाथि रविले सिन्दूर हाले सरी,
देखिन्थ्यो शरदीय सुन्दर छटा आभा सुनौलो छरी ।

पत्नीका विरहाग्निले नृप कठै ! आँफै थिए जर्जर

त्यस्ता याम कति बिते शिवहरे ! लागेन पत्तो तर ॥ (८४:१९)

सेतो स्वच्छ हिमाल माथि रथिले सिन्दूर हाले जस्तै गरी शरद ऋतुका बेला नौलो
आभास हुन्थ्यो भनेर शरद ऋतुको वर्णन गरेका छन् ।

घुमैलो कुहिरो तुषार छरदै हेमन्त आयो जब,

लुर्के धान किसानका जमिनमा बाला सुनौलो अब ।

चम्केको बिजुली समान दिन भो चाँडै अँध्यारो हुने,

थे श्रीवत्स वियोगले मलिन हा ! व्याकूल रातो दिन । (८४:२०)

हेमन्त ऋतु चाहिँ घुमैलो कुहिलो र तुषारलाई चारैतिर छर्दै आयो । यो हेमन्त ऋतु आउँदा किसानका खेतका धानका बालाको लुर्के आकार अत्यन्तै शोभादायक भएको छ भनेर ऋतुको वर्णन गरेको छ । यस हेमन्त ऋतुमा दिन छोटो भयो भनेर वर्णन गरिएको छ ।

गृष्म, वर्षा, शरद र हेमन्त ऋतुको मात्र यसरी सामान्य रूपमा वर्णन गरिएको छ ।
लेखनाथ पौड्यालको ऋतुविचारमा जस्तो वर्णन यहाँ पाइँदैन । जेहोस, जतिहोसे त्यो ऋतु
वर्णनमा सान्दर्भिक रहेको देखिन्छ ।

लोभिन्ये भन यो वसन्त ऋतुको देखेर शोभाकन,
देखिन्थिन रसिली घना प्रकृतिको पाएर शोभा भन ।
पाक्थ्यो काफल भन्दथ्यो रूखमहाँ बोलेर काफल्चरी
दुल्ये मत्त भई जिरेफ फुलमा गाएर लठ्ठै परी ॥ (८६:३०)

सुबाहु राजाकी छोरी भद्रावतीले तपस्या गरेको स्थल सौतिपुरको पनि महत्त्वपूर्ण
वर्णन गरिएको छ, जस्तै :

अनौठो सुन्दामा पनि समय धेरै दिनमहाँ,
पुगे बन्दै राजा विधिवस बगी सौतिपुरमा ।
उताच्यो पानीले जबअब नदीका तटमहाँ,
थिए निर्वस्त्रै नै नरपति कठै ! चिन्तित अहा ! (९५:१०)

सुकेको यौटा त्यो शहर नजिकै जीर्ण फूलको,
बगैँचा देखिन्थ्यो जतन नहुँदा शुष्क रूपको ।
पुगेथे के राजा सकल हरिया बोटबिरूवा,
बने हेर्दा हेर्दै क्षणभरमहाँ के गरि अहा ! (९५:११)
रम्भावती मालिनीको नगरी सौतिपुरमा
नदी किनारमा यौटा बगैँचा पर्दथ्यो त्यहाँ । (९६:१२)
नदी किनारमै पथर्यो सौतिपुर मनोहर
नगरी बिचमा पथर्यो मालिनीको त्यहीँ घर ॥ (९६:१३)

यस महाकाव्यमा छिरोदक नामक नदीको नाम उल्लेख गरिएको छ । जसलाई काव्यकारले
यसरी चिनाएका छन् :

केही द्रव्य लिएर आउ म गई क्षीरोदका नीरमा ।

पूजा तर्पण दान पूण्य गरिने आज्ञा दिलाऊ यहाँ । (१२५:१५)

राजा श्रीवत्स वनवासमा बस्दा दाउरा बेचन विवश बने । दाउरेहरूको बस्तीको परिवेश काव्यमा मुख्य रूपमा आएको छ । करीव १२ वर्षसम्म श्रीवत्सले बिताएको क्षण नै वनवासको क्षण रहेकाले पनि यस काव्यको मुख्य परिवेश बनेको छ । सोही क्रममा दाउरे बस्तीको परिवेश आउनुमा वनवासको आसपासको परिवेशका रूपमा आएको छ । जसलाई निम्नानुसार हेर्न सकिन्छ :

यौटा वस्ति थियो गरीवहरूको काटेर नै दाउरा,

निर्वाहा गरथे स्वजीवन सबै खैचेर नै पाखुरा ।

भुप्रा थे खरका परालहरूका छाना भएका खुला

सोभा थे अति नम्र थे अतिथिको सत्कार गर्थे पुरा । (६२:४२)

उनको जीवन दाउरा वनमहाँ खोजेर विक्री गरी,

पालिन्थ्यो परिवार नित्य दुःखले खैची दुवै पाखुरी ।

बस्तीमा जब दाउरेहरू कहाँ श्रीवत्स चिन्तासंग

धेरै थोक थकाइले शिथिल भै पुग्दा दुवै त्यो क्षण ॥ (६२:४३)

सारांशमा 'श्रीवत्स' महाकाव्यमा भारतनगरी प्रागज्योतिष्पुर र वनवासमा श्रीवत्स रहँदाको वन, क्षीरोदक नदी र सौतीपुर मुख्य परिवेशको रूपमा वर्णित छन् । उक्त परिवेशहरूको चर्चा यस महाकाव्यमा मध्यम रूपमा भएको छ ।

४.३.२.५. छन्दोबद्धता

महाकाव्यकार मित्रप्रसाद दाहाल स्वयं छन्दवादी कवि हुन् । उनले यस महाकाव्यमा विभिन्न वर्णमात्रिक छन्दको प्रयोग गरेका छन् । प्रस्तुत महाकाव्यमा प्रयोग गरिएका छन्दहरूको उदाहरण यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ :

१. छन्दको नाम : मालिनी

मालिनी छन्दका प्रत्येक पाउमा १५ अक्षर हुन्छन् । न,न,म, य,य भएको छन्द मालिनी हो (पौड्याल, २०६० : ८०) ।

यस महाकाव्यमा प्रयोग गरिएको उक्त छन्दको उदाहरण :

गण : न न म य य

सङ्केत : III III SSS ISS ISS

भुनुनु भुनुनु गर्दै दिव्य विणा बजाई

गुनुनु गुनुनु गर्दै वेदका स्तोत्र गाई ।

पहिरिकन उज्यालो मोतिको दिव्यमाला ,

अब मकन पिलाऊःकाव्यको प्रेम प्याला ॥ (१:३)

मालिनी छन्दमा १५ अक्षर गति र विश्राम आठ अक्षर र सात अक्षरमा हुने गर्दछ । यसमा न, न, मु, य, य, गणहरू यस छन्दमा हुन्छन् ।

शार्दूल विक्रीडित :

यो छन्दको नाम शार्दूल विक्रीडित हो । शार्दूल भनेको सिंह हो । विक्रीडित भनेको विशेष क्रिडा गर्दछ, अर्थात् विशेष प्रकारले नाच्दछ, भनिएको हो । शार्दूल विक्रीडित छन्द वाचन गर्दा सिंहले नाचे जस्तो वा खेले जस्तो गरी वाचन गर्नु पर्दछ । यस छन्दको गति र यति मिलाएर वाचन गर्दा आफै सिंहले नाचे जस्तो उच्चारण हुन आउँछ ।

२. छन्दको नाम : द्रुतविलम्बित

द्रुतविलम्बित छन्दको कविता वाचन गर्दा पहिला छिटो-छिटो र पछाडि ढिलो गर्नुपर्दछ । पाउको सातौं अक्षरमा विश्राम लिनु पर्दछ । न, भ, भ, र यसका गणहरू हुन् (पौड्याल, २०६० : ७८) ।

गण : न भ भ र

सङ्केत : III SII SII SIS

यस महाकाव्यमा प्रयोग गरिएको उक्त छन्दको उदाहरण :

रवि सुनै सुनको मुसकानले,

नव उषा विउँभाउँछ शानले,

प्रकृतिको रमणीय सजावट

जग विमोहन चित्रविचित्र छ ॥ (३:१४)

भगवान सूर्यको प्रातकालिन प्रकाश स्वर्णको चमक जस्तो छ । त्यसतो सूर्यको स्वर्ण चमकमयी प्रकाशले सूर्योदयभन्दा अगाडिको पूर्वदिशाको लालिमा भएको अवस्थालाई ज्ञानले विउँभाउँछ । प्रकृतिको सुन्दरतामा पाइने सजावट जानीनसक्नुको रहेको छ । यसरी उक्त द्रुतविलम्बित छन्दले अर्थ वहन गरेको छ ।

३. छन्दको नाम :शार्दूलविक्रीडित

शार्दूलविक्रीडित छन्दका प्रत्येक पाउमा १९ अक्षर हुन्छन् । यस छन्दमा बाह्रौ र सातौं अक्षरमा विश्राम लिइन्छ (पौड्याल, २०६० : ८२) ।

गण : म स ज स त त गु

सङ्केत :SSS IIS ISI IIS SSI SSI S

यस महाकाव्यमा प्रयोग गरिएको उक्त छन्दको उदाहरण :

घुमैलो कुहिरो तुषार छरदै हेमन्त आयो जब

लुर्के धान किसानका जमिनमा बाला सुनौलो अब ।

चम्केको बिजुली समान दिन भो चाँडै अँध्यारो हुने

थे श्रीवत्स वियोगले मलिन हा! व्याकूल रातो दिन ॥ (८४:२०)

४. छन्दको नाम :वसन्ततिलका

वसन्ततिलका छन्दका प्रत्येक पाउमा १४ अक्षर हुन्छन् । यस छन्दमा आठौं अक्षरमा विश्राम लिइन्छ (पौड्याल, २०६० : ८०) ।

गण : त भ ज ज गु गु

सङ्केत : ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽ ऽ

यस महाकाव्यमा प्रयोग गरिएको उक्त छन्दको उदाहरण :

हे ! देव ! शिघ्रहित गर्नु परो मलाई

यो दुष्ट बन्धनमहाँ परि दुःख पाई ।

यो नाउमा प्रियतमा छन भित्र मेरी

चिन्त सती गरि दिनोसन ! मुक्त हेरी ! (१३१ : ५२)

श्रीवत्सले नाविकको कब्जामा नाउभित्र राखिएकी श्रीवत्सकी रानी चिन्तादेवी छिन्, इनलाई छिट्टै नाविकको कब्जाबाट मुक्त गराएर मसङ्ग भेट गराइ दिनुहोस् भनेर बताइका कुराहरू उक्त श्लोकले अर्थ बहन गरेको छ ।

५. छन्दको नाम :वंशस्थ

वंशस्थ छन्दका प्रत्येक पाउमा १२ अक्षर हुन्छन् । यस छन्दमा पाँचौं वर्णमा विश्राम लिइन्छ (पौड्याल, २०६० : ७७) ।

गण : ज त ज र

सङ्केत : ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ

यस महाकाव्यमा प्रयोग गरिएको उक्त छन्दको उदाहरण :

बुभेरे दैवाधिन कर्म लोकको

नगर्नु है ! शोक लिएर ज्ञान यो ।

चरित्र श्रीवत्स पढेर ध्यानले

शनिश्चराख्यान समेत भक्तिले ॥ (१५२:२९)

पाठकहरूप्रति कविको विनम्र अनुरोधलाई बताउँदै मानव लोकमा सबै दुःख, सुख दैवका अधिनमा छन् । यस्ता कुराहरूलाई बुझेर शोक नगर्नु, शोक नगर्नलाई श्रीवत्स महाकाव्यमा श्रीवत्स, चिन्तादेवी, लक्ष्मी र शनि ग्रहको चरित्र पढेर शक्ति मिल्दछ, भनेर यस श्लोकले बताएको छ ।

६. छन्दको नाम : स्वागता

स्वागता छन्दमा ११ अक्षर हुन्छन् । यस छन्दमा सातौं अक्षरमा विश्राम लिइन्छ (पौड्याल, २०६० : ७७) ।

गण : र न भ गु गु

सङ्केत :SIS III SII S S

यस महाकाव्यमा प्रयोग गरिएको उक्त छन्दको उदाहरण :

वाक्य नै सरस काव्य भएर,
भावनामय कथा बटुलेर ।
सारगर्भित नयाँ कविताको
सर्ग यो प्रथम भाग पुरा भो ॥ (१३:७७)

कविले कवितामा कलम कुदाउँनुभन्दा अगाडि नै कविको मनमस्तिष्कमा वाक्य नै रसिलो काव्यमान्यताले युक्त भएर कविताफुर्न थाल्यो । भावनाले युक्त कथालाई सङ्ग्रह गरेर प्रथम सर्गको सारपुरा गरे भनेर कविले भनेका हुन् ।

७. छन्दको नाम :अनुष्टुप

आठ अक्षरको एक पाउ भएको छन्द विशेषलाई अनुष्टुप छन्द भनिन्छ । अनुष्टुप छन्दको विषम पाउको सातौं वर्ण गुरू र सम पाउको सातौं वर्ण लघु हुन्छ । प्रत्येक पाउको सातौं वर्ण लघु र छैटौं वर्ण गुरू हुन्छ (पौड्याल, २०६० : ७६) ।

गण :

सङ्केत :

यस महाकाव्यमा प्रयोग गरिएको उक्त छन्दको उदाहरण :

दुवैका कीर्तिले गर्दा राजा श्रीवत्सको अभ्र

चम्कियो भाग्यका साथ नाम संसारमा खुब ।

पहिलेकै सरी राजा श्रीवत्स भै बसे जब

दबिए चोर डाका र फटाहा राज्यमा सब ॥ (१५०:१११)

शानिको दशा सकिएपछि पुनञ्च आफ्नो प्रागज्योतिष्पुरमा राज्य गर्न थालेपछि चोर डाका र फटाहाहरू दबिदै, हराउँदै गए भनिएको हो ।

द. छन्दको नाम :शिखरिणी

शार्दुलविक्रीडित छन्दका प्रत्येक पाउमा १७ अक्षर हुन्छन् । यस छन्दमा छैटौँ र एघारौँ वर्णमा विश्राम लिइन्छ (पौड्याल, २०६० : ८१) ।

गण : य म न स भ ल गु

सङ्केत :SS SSS III IIS SII । S

यस महाकाव्यमा प्रयोग गरिएको उक्त छन्दको उदाहरण :

अनौठो यो चाला चलन विधिको बुझ्न नसकी,

सबै थाके पाके मन मन असामान्य प्रवृत्ति ।

भएको देख्तामा नरपति अभ्रै बाहुक पनि

नबुझ्दा मायाको गहना गति यो मोहित बनी ॥ (१२१:८२)

कसै पाठकले कविता वाचन गर्दा श्रोतालाई आनन्दको शिखरमा वा उच्चमा पुऱ्याउने छन्दको नाम शिखरिणी हो । यस छन्दले आल्हादित आनन्दलाई शिखरमा पुऱ्याउँछ ।

९. छन्दको नाम :इन्द्रबज्रा

इन्द्रबज्रा छन्दका प्रत्येक पाउमा ११ अक्षर हुन्छन् । यस छन्दमा पाँचौं वर्णमा विश्राम लिइन्छ (पौड्याल, २०६० : ७६) ।

गण : त त ज गु गु

सङ्केत :SSA SSA SA S S

यस महाकाव्यमा प्रयोग गरिएको उक्त छन्दको उदाहरण :

सम्झी सबै श्री शनिको चलाखी

राखेर शत्रुत्व सताउने ती

पूर्वाग्रही भै प्रतिशोध भाव

देखाउने श्री शनिको स्वभाव ॥ (१९९:८)

ईन्द्रको बज्रसमान छन्दले उच्चारण गर्ने भएकाले ईन्द्रबज्रा नामक छन्द रहेको हो ।

१०. छन्दको नाम :शालिनी

म, त, त, गु, गु भएको शालिनी छन्द हो । शालिनी छन्दमा चौथो अक्षरमा विश्राम लिइन्छ (पौड्याल, २०६० : ७७) ।

गण : म त त गु गु

सङ्केत :SSS SSA SSA S S

यस महाकाव्यमा प्रयोग गरिएको उक्त छन्दको उदाहरण :

सुन्दा जागो लोभ त्यो साहु माहाँ,

हालो सारा स्वर्ण नाउ विचैमा ।

राजालाई साथ राखेर नौका

दौडायो लौ पर्खी हेरेर मौका ॥ (१०९:८)

राजासङ्ग स्वर्ण टुक्राहरू छन् भन्ने थाहा पाएपछि नाविकले सबै स्वर्ण खण्डहरूलाई नाउबिचमा हाल्यो र राजालाई पनि साथमा राख्यो । मौकाको पर्खाईलाई हेरेर आफ्नो नाउ नाविकले दौडायो ।

११. छन्दको नाम : पञ्चचामर

पञ्चचामर छन्दका प्रत्येक पाउमा १६ अक्षर हुन्छन् । यस छन्दमा आठौं वर्णमा विश्राम लिइन्छ (पौड्याल, २०६० : ८०) ।

गण : ज र ज र ज गु

सङ्केत : ISI SSI ISI SSI ISI S

यस महाकाव्यमा प्रयोग गरिएको उक्त छन्दको उदाहरण :

रूँदारूँदै भिजो सबै शरीर वस्त्र आँसुले

सुकेर ओठ तालु नै विक्षिप्त भै विहोसले ।

बनेर अर्धपागलै जताततै दगुर्दथे

हरे ! ती कामरूपका नरेश शोकमग्न थे ॥ (८१:३)

राजा, कामरूप प्राग्ज्योतिषपुरका श्रीवत्स नाविकले अपर्हित गर्दा रूँदा-रूँदा उनका सबै लुगाहरू भिजे । ओठ सुके ; तालु विक्षिप्त भयो । होस् हरायो । अर्धपागल बनेर जताततै कुद्थे । कामरूपका राज श्रीवत्स शोकले मग्न भएका थिए ।

१२. छन्दको नाम : वियोगिनी

स स ज गु (विषम चरण)

ISI ISI ISI S

स भ र ल गु (सम चरण)

ISI SII SIS I S (पौड्याल, २०६० : ८६) ।

यस महाकाव्यमा प्रयोग गरिएको उक्त छन्दको उदाहरण :

र छ ईश ! उनी हुँदा सब,

तर ! चिन्ता नहुँदा छ के अब ?

छ मसान सरी यो निहारदा,

अब बाँकी छ र के ? विचारदा ॥ (८२:७)

वियोगिनी छन्दको वाचन, श्रवण गर्दा श्रोताको मनमा वियोगाभास वा वैराग्य उत्पन्न हुन्छ । यस्तो वैराग्य उत्पन्न हुने श्लोकले यसरी अर्थ गर्दछ ।

राजा श्रीवत्सकी श्रीमती चिन्तादेवी साथमा छँदा ईश्वर नै आफूसङ्ग भएको अनुभव हुन्छ । तर पत्नी साथमा नहुँदा केही छैन । मसान समान भएको छ । राम्रो भन्ने चारै तिर विचार गर्दा राम्रो भन्ने केही छैन भनिएको हो ।

१३. छन्दको नाम :स्रग्धारा

गण र सूत्र परिचय

म र भ न य य य

SSS SSS SSS III SSS SSS SSS

जाहाँ छन् छन्दमाहाँ म र भ न य य यै स्रग्धारा हुन्छ जान ” (दाहाल, २०६४ : १५६) ।

यस महाकाव्यमा प्रयोग गरिएको उक्त छन्दको उदाहरण :

हात्ती घोडा रथी औं पइदल हिडने लाख लाखौं जनाको,

गाई बाच्छा र बाखा चर अचर सबै भैसी भेडाहरूको ।

आहारा हीन बन्दासकल अब बने कालका ग्रास आज

त्राही ! त्राही ! बचाओ ! भनी सबति यो मात्र भो आर्तनाद ॥ (२९ :२७)

हात्ती, घोडा, रथी, पैदल हिड्ने मानिस, पशुपञ्छी, हिड्ने गतिशील र गतिहन प्राणी वा जीवहरूलाई खाद्यवस्तुको आवश्यक पर्दछ । सबै प्रकारका प्राणीहरूमा खाद्यवस्तुको या तत्तत् जीवको अनुकूल आहाराको महत्वलाई यस छन्दले अर्थ वहन गरेको छ ।

१४. छन्दको नाम :श्रग्विणी

प्रत्येक पाउमा चारवटा रगण र तीन/तीन अक्षरमा अडान लिइने छन्दलाई श्रग्विणी भनिन्छ (पौड्याल, २०६० : ७८) ।

गण : र र र र

सङ्केत :SIS SIS SIS SIS

यस महाकाव्यमा प्रयोग गरिएको उक्त छन्दको उदाहरण :

हर्ष उल्लासले बाहु श्रीवत्सको,

साथमा राज भै धर्म शास्त्रादिको

एक अर्कामहाँ साट्दै ज्ञानको

भो सभा धर्मका तुल्य नै हो न हो ॥ (१३६:८१)

१५. छन्दको नाम :भुजङ्गप्रयात

प्रत्येक पाउमा ४ वटा य गण हुने छन्द भुजङ्गप्रयात हो (पौड्याल, २०६० : ७९) ।

गण : य य य य

सङ्केत :ISS ISS ISS ISS

यस महाकाव्यमा उल्लिखित उक्त छन्दको उदाहरण :

पुगेका थिए दाउरा खोज्नलाई

कठै दैवले लात हान्यो जमाइ ।

परो चोट अर्को अभै भूप माथि

भनै थाम्न गाहो छ यो दैव लाठी ॥ (६९:१०)

सौतिपुरका राजा बाहुदेव र उनका ज्वाइँ श्रीवत्सका विचको धर्मशास्त्र सम्बन्धि छलफलको सभामा ज्ञानकाका कुराहरूलाई एकअर्कामा साटासाट गर्दछन् । यस्तो सभा धर्मको सभा तुल्य भएको छ ।

१६. छन्दको नाम :मन्दाक्रान्ता

मन्दाक्रान्ता छन्दका प्रत्येक पाउमा १७ अक्षर हुन्छन् । यस छन्दमा चौथो, छैटौँ र सातौँ वर्णमा विश्राम लिइन्छ (पौड्याल, २०६० : ८१) ।

गण : म भ न त त गु गु
सङ्केत :SSS Sll ll SSl SSl S S

यस महाकाव्यमा प्रयोग गरिएको उक्त छन्दको उदाहरण :

पैले हामी कुन जगतमा के थियौँ को कताका

ऐले जन्म्यौँ सब जन यहाँ बाँधियो प्रेमनाता

जान्छौँ फेरी पछि अब कता छैन थाहा कुनै यो

चिन्ता गछ्यौँ किन अब याँ स्वप्ना भैं खेल हो यो ॥ (३२:४४)

मन्दा क्रान्तामा कुनै स्त्रीले विस्तारो कराउँदाको अवस्था अनुसार वाचन गरिन्छ । अर्थात् विस्तारो र मीठो एवं रसीलो ढङ्गले प्रभावकारी वाचन नै मन्दा क्रान्ता भन्ने नामाकरण गरिएको छ । पुलिङ्गी नाम मन्द क्रान्त हुन्थ्यो भने स्त्रीलिङ्गी नाम मन्दाक्रान्ता रहेको छ । यो नाम स्त्रीवाचक रहेको छ । त्यसैले नरम, रसीलो र मिठो तरिकाले प्रभावकारी ढङ्गले मन्दा क्रान्ता छन्दलाई वाचन गर्नु पर्दछ । यसको गति, यति र लय मिलाएर वाचन गर्ने अभ्यासले स्वयं वाचनमा सहयोग मिल्दछ ।

छन्द शब्द छद् धातु र आनन्द शब्दले मिलेर बनेको शब्द हो । छद् धातुले ढाक्नु वा छपक्क छोप्नु भन्ने अर्थ दिन्छ । आनन्द शब्दले सवैप्रकारका विषयहरूलाई विर्षिएर खुसीको क्षणमा एकाग्रता हुनु भन्ने हुन्छ । श्रोता वा पाठकलाई आनन्द प्रदान गर्न नसक्ने कविता छन्द हुँन सक्तैन । छन्द बन्नका लागि छन्दका मूल्यमान्यता सहित आनन्दप्रदय हुनु

आवश्यक छ । श्रोता वा पाठकलाई आनन्द प्रादान गर्न नसक्ने कविता छन्द हुँन सक्तैन ।
छन्द बन्नकालागि छन्दका मूल्यमान्यता सहित आनन्द प्रद हुनु आवश्यक छ ।

१७. छन्दको नाम : तोटक

प्रत्येक पाउमा सगण हुने १२ अक्षरको छन्दलाई तोटक भनिन्छ । यसमा ३/३
वर्णमा विश्राम लिनुपर्छ (पौड्याल, २०६० : ७८) ।

गण : स स स स

सङ्केत : ॥S ॥S ॥S ॥S

यस महाकाव्यको परिशिष्टमा प्रयोग गरिएको उक्त छन्दको उदाहरण :

छ हलन्त भई असमान कतै

भइ ह्रस्व र दीर्घ अमेल कतै

बनिदा पनि बाध्य भएर कवि

कविता दगुराउँछ जानि बुझी ॥ (१५४:३)

उल्लिखित छन्दयोजनालाई हेर्दा समग्रमा यस महाकाव्यमा विभिन्न १७ वटा छन्दको
प्रयोग पाइन्छ । यी छन्दहरूको प्रयोगले महाकाव्यकारले महाकाव्यलाई पठनयोग्य र रोचक
बनाई महाकाव्यको पूर्वीय मान्यतानुरूपको छन्दोबद्धतालाई अंगालेका छन् । एक सर्गमा
अनेक छन्द र सर्गान्तमा छन्द परिवर्तन हुनुपर्ने महाकाव्यको पूर्वीय सिद्धान्तलाई अङ्गीकार
गरिएकाले यो महाकाव्य परिष्कारवादी महाकाव्य हो भन्ने आधार मिल्दछ ।

यस महाकाव्यको छन्दयोजनालाई दृष्टिगत गर्दा शार्दूलविक्रीडित १० पटक,
वसन्ततिलका ९ पटक, अनुष्टुप ७ पटक, मालिनी ६ पटक, वंशस्थ ४ पटक, शिखरिणी ४
पटक, स्रग्धरा ३ पटक, द्रुतविलम्बित ३ पटक, मन्दाक्रान्ता २ पटक, शालिनी २ पटक र
इन्दिरा, स्वागता, भुजङ्गप्रयात, पञ्चचामर, वियोगिनी, श्रग्विणी तोटक १ /१ पटक
दोहोरिएका छन् ।

परिशिष्टमा कविले आफ्नो श्रीवत्स महाकाव्यमा कतै असमान ढङ्गले हलन्त प्रयोग
गरेका छन् । छन्द योजना र छन्दमर्यादाको क्रममा ह्रस्व र दीर्घको मेल छैन । यसो हुँदा हुँदै

पनि कविको कवित्व सिर्जना बाढि आए जस्तै आएकाले बाध्यतावसमा परेर आफ्ना कमीकमजोरीहरूलाई जानीबुझी पनि कविता रचना गर्नमा कलम दगुवराउँछु भनेका छुन् ।

४.३.२.६. रसाभिव्यक्ति

‘श्रीवत्स’ महाकाव्यमा रसप्रयोग गरिएको छ । महाकाव्यको कथालाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा रसप्रयोगका दृष्टिले विभिन्न रसहरूको प्रयोग भएको छ । यस महाकाव्यमा प्रयोग भएका रसका उदाहरणहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ :

१. श्रृङ्गार रस

परस्पर अनुरागमा बाँधिएका नायक-नायिकाको एकअर्काको प्रेमको वर्णन भएमा श्रृङ्गार रस हुन्छ । यसका दुई भेद छन् - सम्भोग वा संयोग वा विप्रलम्भ वा विरह । सम्भोग वा संयोगमा नायक-नायिकाको संयोगात्मक प्रेमको वर्णन हुन्छ र यो प्रेम दर्शन, सम्भाषण, स्पर्श, आलिङ्गन आदि गरी अनेक प्रकारको हुन्छ (उपाध्याय, २०६१ : ५८) ।

श्रृङ्गार रसका आलम्बन परस्पमा प्रेममा आशक्त नरनारी हुन्छन् र उद्दीपन एकान्त, उद्यान, चन्द्रमा, चन्द्रिका , भ्रमर, आदि हुन्छन् । यसका अनुभाव कटाक्षपात, मुस्कान, लज्जा आदि हुन् भने व्यभिचारी (सञ्चारी) भाव निर्वेद, ग्लानी, दीनता मलिनता आदि हुन यसको स्थायी भाव रति हो (उपाध्याय, २०६१ : ५८) ।

क) सम्भोग (संयोग) श्रृङ्गार

यस महाकाव्यमा श्रीवत्स राजा नायक वनवास रहँदा नाविकद्वारा आपहरित चिन्तादेवी (नायिका) सँग धेरै समय वियोगमा थिए । सूर्यद्वारा कुरूप बनाइएकी चिन्तादेवीलाई श्रीवत्सको शनिको पालो सकिएपछि पुनः सूर्यले यथारूप प्रदान गर्दछन् । यथारूपमा आफ्नी रानीलाई पाउँदाको अवस्था वर्णन गर्ने क्रममा यस महाकाव्यमा श्रृङ्गार रसलाई उत्कृष्ट रूपमा प्रयोग गरिएको छ । जस्तै :

धेरै नै दिनको वियोग मनको जो व्यग्रता नै थियो,

पोखे चीर वियोगको सब व्यथा आनन्द धेरै भयो ।

प्रेमालिङ्गनले दुवै खुशी हुँदै गर्दै मीठो चुम्बन

बिर्सै लौ अधिका सबै विरहका जो कष्टदायी क्षण ॥ (१३५:७४)

उक्त कवितांशमा प्रेमाशक्त देखिने दुवै उपनामका राजा (श्रीवत्स) र रानी (चिन्तादेवी) आलम्बन हुन्, उनीहरूको मनको व्यग्रता उद्दीपनका रूपमा आएको छ, खुशी व्यभिचारी भाव हो र यसबाट उत्पन्न भएको दुवै (नायक, नायिका) को प्रेम स्थायी भाव हो ।

ख) विप्रलम्भ (वियोग) शृङ्गार

यस महाकाव्यमा राजा (श्रीवत्स) र रानी (चिन्तादेवी) वनवासमा रहँदा नै शनिले छल गरी रानीलाई नाविकको नाउ छुँदा मात्र नाउ चल्ने बताएपछि रानीले परोपकारार्थ नाउ छोड्दिन जाँदा नाउमा रानी रहिरहन बाध्य हुन्छिन् । रानीले नाउ छोड्न नसक्ने अवस्था शनिले बताइदिएको छ । उता राजा माछा मारी फर्किएर आउँदा रानीलाई नदेखेपछि रानीलाई खोज्दाको अवस्थामा वियोग शृङ्गार आएको छ । जस्तै :

बाटामा जति भेटिए एकलमा गर्दै विलौना खुब,

चिन्ताको हुलिया भनेर सबमा देख्यौ कि ? भन्थे अब ।

सोद्वै आँशु बगाउँथे विरहमा ज्यादै वियोगी बनि ।

लाग्दा दारूण चोट खप्न नसकी पर्थे ती मुर्छा पनि ॥ (८३:१५)

उक्त कवितामा राजा (विलौना गर्ने) आलम्बन हुन्, हराएकी चिन्ता आश्रय हुन्, चिन्तालाई नदेख्नु उद्दीपन हो, खोज्दै हिड्नु, देख्यौ कि भनी सोध्नु आँसु बगाउनु अनुभाव हुन् , मनमा दारूण चोट परी मुर्छा पर्नु व्यभिचारी भाव हो र यसबाट व्यक्त हुने रानीप्रतिको प्रेम स्थायी भाव हो ।

२. हास्यरस

शारीरिक, मानसिक वा भाषिक विकृति वा विसङ्गतिबाट हास्यरस उत्पन्न हुन्छ । अस्वाभाविक लाग्ने हास्यास्पद व्यक्ति वा वस्तु यसको आलम्बन हुन्छ र विकृतिहरूको निःशङ्क उत्तमेष यसको उद्दीपन । दाँत डिच्याउनु, हात-मुख चम्काउनु, आँखा खुम्च्याउनु आदि यसका अनुभाव हुन् । निद्रा आलस्य आदि व्यभिचारी भाव हुने भने हाँसो यसको स्थायी भाव हो (उपाध्याय, २०६१ : ५९) ।

यस महाकाव्यमा कहीं-कहीं हास्यरसको प्रयोग गरिएको छ । जस्तै :

पखाल्ने बित्तिकै माछा पोलेका जिउँदा भए,

चिप्लेर हातबाट नै चिप्लदै फुत्त भैकन ॥ (५२ : १३३)

यहाँ माछा आलम्बन, जिउँदा हुनु उद्दीपन, चिप्लिएर भाग्नु अनुभाव र खान लागेका माछा उम्कनु व्यभिचारी भाव हो जसबाट उत्पन्न हुने हाँसो यसको स्थायी भाव हो ।

दाहिने श्रेष्ठ स्वर्णाभा छत्रको जेष्ठ आसन ॥

वायाँ कनिष्ठ भो रोप्यमय दोस्रो छ गन्तिमा ॥२४(पृ: श्लोक ६२)

अस्वाभाविक लाग्ने आफू ठूलो मानिने तामसी रूप र स्वभावको शनि ग्रह यहाँ आलम्ब बनेको छ । रिसाएको विक्रित रूप र तामसी अवस्थाको चेहरा उद्विपनमा रहेको छ । मलाई किन फलामे आशनमा राख्यौ ? मलाई न्यूनतामा किन पाच्यौ भनेर विभिन्न क्रियाकलाप गर्नु, दाहा डिच्च, डिच्च गर्नु, रूप विगार्नु, आँखा खुम्च्याउनु अनुभाव हुन् । यसरी शनि देव लक्ष्मी देवीभन्दा ठूलो हुँ भनेर बस्ता लक्ष्मी देवीलाई सूनको आशन र शनि देवलाई फलामको आशनमा राख्ता, लक्ष्मीलाई शुभसङ्केको पक्ष दायाँ भागमा र अशुभको सङ्केत बायाँ भागमा शनिदेवलाई राखेकोमा शनिदेवको अशन्तुष्टिका क्रियाकलापबाट दर्शक र श्रोताहरूमा हाँसो स्थायी भाव उत्पन्न भएर हास्य रस निस्पत्ती भएको छ ।

३. करुणरस

पुत्र कलत्र आदि प्रियजनसितको वियोग वा मरण देखेर वा सुनेर अथवा प्रिय वस्तुको विनाश देखेर वा सुनेर मनमा उत्पन्न हुने विकलताबाट करुणरस उत्पन्न हुन्छ । वियुक्त

विपद्ग्रस्त वा मृतप्रियजनबाट विनष्ट वस्तु यसको आलम्बन बन्छ र प्रियको गुणको सम्झना आदि यसका उद्दीपन हुन्छन् । दैवनिन्दा, गुहार माग्नु, भुईमा पछारिनु, कपाल लुछ्छुनु, रूनु, कराउनु, आदि यसका अनुभाव हुन्छन् र विवर्णता, उच्चास, मूर्च्छा आदि यसका व्यभिचारी भाव हुन् र शोक यसको स्थायी भाव हो (उपाध्याय, २०६१ : ५९) ।

यस महाकाव्यमा श्रीवत्सको जन्म पश्चात चिन्तादेवीसँग विवाह भएपछि शनिको कारणले १२ वर्षसम्म वनवास बस्दाको श्रीवत्स र चिन्तादेवीको कारुणिक मर्मस्पर्शी वेदना र कष्टहरू नायक नायिकाले भोगेका छन् । लगभग ३२ वर्षको कथावृत्तमा राजा र रानी वनवास बस्दाको कथावस्तु नै मुख्य कथाका क्रममा आएकाले यस महाकाव्यमा करुणरसलाई अङ्गरस बनाइएको छ । कथाको यही परिवृत्तमा महाकाव्यले पूर्णता पाएको छ, त्यसैले यस काव्यमा करुण रसलाई मुख्य रस बनाइएको छ । राजा (श्रीवत्स) र रानी (चिन्तादेवी) वनवासमा रहँदा शनिको खेलका कारण नाविकद्वारा रानीको अपहरण भएपछिको कारुणिक क्षण नै करुण रसको परिपाकको अवस्थामा रहेको छ । यसै प्रसङ्गमा यस रसको प्रयोग भएको छ । जस्तै :

हे चिन्ते ! प्रिय हे ! छ अन्तिम घडी पाईन है दर्शन,

हे ! नारायण हे ! दयालु भगवान ! आई गरे रक्षण ।

चिच्याए जब भूपले विपदमा संयोग त्थै ठाउँमा

चिन्ता बन्धनमा थिइन् ती विचरी ! त्थै दुष्टका नाउमा ॥ (९२: ६८)

उक्त कवितांशमा चिन्तादेवी (प्रिय) लाई दुष्ट (नाविक) ले अपहरण गर्नु यसको आलम्बन हो । दुष्ट (नाविक) का नाउमा रानी (चिन्तादेवी) रहनु यसको उद्दीपन हो । भूप(राजा)ले हे भगवान ! आई रक्षा गर, भन्नु, भगवान्को पुकार गर्नु, चिच्याउनु अनुभाव हो र विचरीजस्ती बनेकी रानीलाई राजाले नाउमा देवी आत्मविभोर हुन व्यभिचारी भाव हो । यी प्रसङ्गबाट उत्पन्न हुने शोक /दुःख यसको स्थायी भाव हो ।

यस रसका अन्य उदाहरण:

हे नारायण ! के गराउनु भयो, मेरो सबै खोसने,

सारा वैभव राज्य नाशिन गयो पत्नी लिई कष्टले ।

आएँ यो वनमा लिएर सँगमा रत्नादि केही धन ।

त्यो सारा शनिले लगे छल गरी चोरेर आईकन ॥ (८३ : १२)

श्री वत्स महाकाव्यमा प्रागज्योतिष्पुरको राजधानिवाट शनि दशाका कारणले जङ्गल तर्फ निस्किएर गएका दिनदेखि नै राजा श्री वत्स र रानी चिन्ताले दारुण कष्टमय अवस्थाहरू भोग्दै गरेका घटनामा अधिकतम कष्ट, दयनीय घटनाका आलम्बन राजा र रानी बनेका छन् । राजपाट, सुखसयलवाट अलग भएर वनमा भोकभोकै हिंडनु, भोकमा खान खोज्दा पोलिएका माछा पानीमा जिउँदा भएर जानु र खान नपाउँनु, राजा जस्ता मानिसले दाउरेको सङ्गत गरेर दाउरा बेचेर खानु । नाविककले रानीलाई राजावाट अलग गरेर अपहरण गर्नु, राजा र रानी आपसमा भेट नहुनु र राजालाई पानी वा नदीमा बगाइदिनु, जस्ता तमाम कष्ट र दयनीय अवस्थाका घटनाहरूले यो महाकाव्यमा करुण रस प्रधान रसका रूपमा रहेको छ । अन्य रसहरू सहयोगी रसका रूपमा रहेका छन् ।

श्री वत्स महाकाव्य नै करुणरस प्रधान महाकाव्य बन्न सफल भएको छ ।

४. रौद्ररस

गुरूजन वा आत्मीय जनको अपमान वा वध आदि कार्य भएमा रौद्ररसको अभिव्यक्ति हुन्छ । अपराधी व्यक्ति यसको आलम्बन (विषय) हुन्छ भने प्रतिशोध लिने व्यक्ति आश्रय (आलम्बन), अपराधीद्वारा गरिने बलप्रयोग, हत्या, अपमान आदि यसका उद्दीपन हुनु, कठोर वचन आदि अनुभाव हुन् र गर्व, क्रुरता, उग्रता, आदि व्यभिचारी (सञ्चारी) हुन् भने क्रोध यसको स्थायी भाव हो (उपाध्याय, २०६१ : ६०) ।

यस काव्यमा सुन आफ्ना हातमा पार्ने लोभले नाविक बानियाँले राजा (श्रीवत्स) लाई नदीमा डुबाएर मार्न लाग्दा रौद्ररस भाव व्यक्त भएको छ । जस्तै :

मारी यस्कन आज नै सकल यो आफ्नो गराई धन

पारौंला अनि मात्र शान्त रहला निश्चिन्त मेरो मन ।

फ्याँकी सागरमा मराउँछु छिट्टै भन्ने विचारी कन

लागो बाँधन दुष्टले नृपतिको पक्रेर सारा तन ॥ (९२ : ६६)

यहाँ नाविक आलम्बन (विषय), नृपति (श्रीवत्स) आश्रय (आलम्बन), नाउमा बाँधेर मार्न तयार हुनु उद्दीपन, सागरमा फ्याँक्ने क्रुरवचन अनुभाव, राजालाई नाउमा बाँध्नु व्यभिचारी भाव र यसबाट उत्पन्न हुने क्रोध स्थायी भाव हो ।

५. वीररस

शत्रु वा प्रतिद्वन्दीको पराक्रम, उदारता, दानशीलता आदिको प्रशंसा सुनेर आफूले पनि त्यस्तै कार्य गरेर यशस्वी हुने जुन उत्साह मनमा जाग्दछ त्यसैबाट वीररसको उत्पत्ति हुन्छ । यस रसको आवलम्बन शत्रु वा प्रतिद्वन्दी हुन्छ भने नायक यसको आश्रय हुन्छ । रण दर्शन, वीरतादर्शन आदि यसका उद्दीपन हुन्छन् भने विपक्षीको तिरस्कार, अस्त्रप्रहार, कठोरवचन आदि अनुभाव र गर्व, धैर्य, रोमाञ्च आदि व्यभिचारी (सञ्चारी) । उत्साह यस रसको स्थायी भाव हुन्छ (उपाध्याय, २०६१ : ६०) ।

यस महाकाव्यमा सस्त्र -अस्त्रको ठूला युद्धको वर्णन नभए पनि खलनायक शनि संगको लक्ष्मी र श्रीवत्सको द्वन्द्वले वैचारिक युद्धको रूप लिएको छ । यीनै प्रसङ्गमा वीररसको प्रयोग गरिएको छ ।

मै हूँ यो जस्तै चराचर सबै गर्ने प्रतिपालन

मेरो भिन्न छ शून्य यो बुझ्तिमी बाँच्तैन कोही जन ।

हूँ नारायणकी प्रिया सहचरी हूँ अन्नपूर्णा रमा

आधाशक्ति हुँदा बराबर यहाँ दाँजिन्न कोही ममा । (१२९ : ३७)

यहाँ लक्ष्मी (रमा) विषय (आलम्बन), कोही (शनि) आश्रय (आलम्बन), रमाद्वारा प्रदर्शित वीरता उद्दीपन, कोही बाँच्न नसक्नु अनुभाव र कोही दाजिन नसकेको अवस्था व्यभिचारी भाव र यसबाट उत्पन्न भएको उत्साह वा जाँगर स्थायी भाव हो ।

६. भयानकरस

भयप्रद जन्तु, घटना वा दृष्य देखेर मनमा जुन भयात्मक चित्तवृत्ति उत्पन्न हुन्छ त्यसबाट भयानकरसको अभिव्यक्ति हुन्छ । भयानक जन्तु वा विषय यसको आलम्बन (

विषय) हुन्छ र भयभीत हुने व्यक्ति यसको आश्रय भयङ्कर जन्तुका भयप्रद चेष्टा यसका उद्दीपन हुन् । विवर्णता, गद्गद् स्वरले बोल्नु, पसिना आदुनु आदि यसका अनुभाव हुन् अनि शंका, मूर्च्छा, मृत्यु आदि व्यभिचारी भाव हुन् र भय यसको स्थायी भाव हो (उपाध्याय, २०६१ : ६१) ।

यस महाकाव्यमा १२ वर्षको वनवासको समयमा राजा श्रीवत्स र रानी चिन्तादेवी रहँदाको वनको परिवेशसँगै भयानक रसको वर्णन पाइन्छ । जस्तै :

आत्ति ए ती दुवै देख्दा तेस्तो अकाट्य जङ्गल

भयभित हुँदै सम्भे हरिलाई सुनिश्चल ॥ (४९:९९)

यहाँ भयप्रद अकाट्य, जङ्गल आलम्बन (विषय), दुवै राजा रानी आश्रम (आलम्बन), जङ्गलको भयप्रद र अकाट्य रूप उद्दीपन, भयभित हुनु अनुभाव हरिलाई सम्भेनु व्यभिचारी भाव र डर स्थायी भाव हो ।

७. वीभत्सरस

घृणित वस्तु वा व्यक्तिलाई देखेर उत्पन्न हुने चित्तवृत्ति वीभत्सरस हो । यसको आलम्बन दुर्गन्धित र घृणित वस्तु हुन्छ र उद्दीपन घृणालाई संवर्द्धित गर्ने तत्त्व हुन्छ । थुक्नु, आँखा चिम्लनु, नाक थुक्नु आदि यसका अनुभाव हुन् र आवेग, मुच्छा, व्याधि आदि यसका व्यभिचारी भाव हुन् । घृणा यस रसको स्थायी भाव हो (उपाध्याय, २०६१ : ६१) ।

यस महाकाव्यमा फाटफुट रूपमा मात्र विभत्स रसको प्रयोग भएको छ । महाकाव्यमा शनिले दिएको दुःखका कारण चरित्रहरूको प्रायः कारुणिक अवस्था छ । घृणा उत्पन्न गराउने कुरा सांकेतिक रूपमा मात्र आएको छ । शनिले आफ्नो प्रभावलाई कमजोर नठान्न श्रीवत्सलाई आग्रह गर्दा पौराणिक पात्र शिव, इन्द्र, विष्णु, बलीलाई पनि आफूले हालत बनाइदिएको प्रसङ्गमा वीभत्सरसको संकेल मिल्दछ । जस्तै :

हेला इन्द्रजीले मलाई गरदा छोडेर स्वर्गै सुख,

धेरै दुःख सहर गोप्य रूपमा छोपे लजाई मुख ।

मेरा साथ विवाद भै ती हरिले वैकुण्ठ छोडी कन

कीरो भैकन बस्नुभो पछि अभै शीला भइ लौ भन ॥ (५९: २६)

यहाँ ईन्द्र, हरि आलम्बन, शनि उद्दीपन, गोप्य बस्नु र कीरो हुनु अनुभाव, अनेक दुःख कष्ट पाउनु व्यभिचारी भाव र यसबाट सृजित जुगुप्सा स्थायी भाव हुन् ।

८. अद्भुतरस

अलौकिक अथवा विचित्र वस्तु, दृष्य, वा घटनालाई देखी-सुनी उत्पन्न हुने विष्मयात्मक चित्तवृत्ति अद्भुतरस हो । अलौकिक वा अनौठो विषय वा वस्तु यसको आलम्बन हुन्छ र त्यस अलौकिक विषय वा वस्तुको महिमा अथवा चमत्कार यसको उद्दीपन । पसिना, रोमाञ्च, आँखा फैलाउनु आदि यसका अनुभाव हुन् भने त्रास जडता आदि यसका व्यभिचारी भाव । विष्मय वा आश्चर्य यस रसको स्थायी भाव हो (उपाध्याय, २०६१ : ६२) ।

यस महाकाव्यमा पोलेका माछा खान लागदा जीवित भई उम्किएर भाग्नु, चिन्तादेवीको रूपलाई सूर्यले कुरूप बनाउनु र पुनः यथारूप बनाउनु, आकाशवाणी हुनु, शनिले विभिन्न रूप धारण गर्नु, गाईको दूधबाट श्रीवत्सले सुन बनाउनु, दाउराहरू बेचन जाँदा श्रीखण्डका दाउरा बन्नु, लक्ष्मीले भद्रावतीको रूप धारण गर्नु जस्ता प्रसङ्गमा अद्भुतरसको अभिव्यक्ति भएको छ । जस्तै :

सन्ध्या खातिरमा कमण्डलुमहाँ पूरा भरेको जल,

कालो कुक्कुर भै छलेर शनिले चाटी दिए गै तल ।

पाई छिद्र उही शनिश्चर पसे श्रीवत्सका आडमा

राजा शक्ति विहीन भै दिनदिनै थाले ती मुर्काउन ॥ (२७ : १७)

यहाँ शनि अलौकिक वस्तु आलम्बन, कुक्कुरको रूप धारण गर्नु उद्दीपन, शनिले पानी चाट्नु र आडमा बस्नु आनुभाव, मुर्काउनु, शक्तिविहीन हुनु, व्यभिचारी र यसबाट सृजित आश्चर्य स्थायी भाव हुन् ।

अन्य उदाहरण :

फेरी श्री भवगान सूर्य मनले सम्भेर जोडी कर,

आफ्नो पूर्व शरीर सुन्दरपना पाएर भो भर्भरा

जस्ती पूर्व महाँ थिइन अहिले उस्तै स्वरूपकी हुँदा

देखिन्थित् जननी त्रिलोक भरकी श्रीपार्वती भैं यता ॥ (१३४:७१)

९. शान्तरस

संसारको अनित्यता र निः सारताको बोधबाट उत्पन्न हुने वैराग्यात्मक चित्तवृत्ति शान्तरस हो , समस्त अनित्य र दुःखद सांसारिक प्रपञ्च यसको आलम्बन हुन्छ भने पुण्याश्रम, तीर्थ, सत्सङ्ग आदि यसका उद्दीपन हुन्छन् । रोमाञ्च आदि यसका अनुभाव हुन्छन् र निर्वेद, हर्ष, स्मरण आदि यसका व्यभिचारी भाव अनि शान्ति यसको स्थायी भाव हुन्छ (उपाध्याय, २०६१ : ६२) ।

यस महाकाव्यमा लौकिक र अलौकिक पात्र तथा घटनाको स्थितिलाई तिनै परिवेशविधानद्वारा काव्याकार रूप प्रदान गरिएकाले शान्तरसको अभिव्यक्ति प्रशस्तै पाइन्छ । अलौकिक पात्र र परिवेशलाई लौकिक पात्र र परिवेशसँग समन्वय गर्न खोज्नुमा यस रसले रसपरिपाकको स्थिति निर्धारण गरिएको छ । यस रसमा प्रयुक्त शान्तरसका केही उदाहरण :

अनौठो यो माया जगतपतिको विश्वभरमा,

कसैले जान्दैनन् गहनतम यो गुढ महिमा ।

उनैका इच्छाले ग्रहगति विधाता र यमले

चलाएका हुन्छन् त्रिजगत सबै एक मतले ॥ (९५:६)

यहाँ जगतपति र त्रिजगत आलम्बन, जगतपतिको गुढ महिमा उद्दीपना, एक मत ठान्नु अनुभाव, एकै मतले संसार चल्लु व्यभिचारी भाव र यसबाट सृजित सांसारिक शान्ति स्थायी भाव हो ।

यस रसका अन्य उदाहरण :

चिन्ता गर्नु वृथा छ कर्म गतिले प्राणी सबै पृथ्वीमा

ओर्लिन्छन् नीज पाप पुण्यसँगमा लिएर भोग्दै यहाँ

को कस्को जननी र तातसुतको पत्नी र भर्ता कुन ?

त्यस्मा जन्म यो अनेक पृथिविमा आई वितेका छन् ॥ (१२० :७२)

यो सारा अधिनै विधान विधिले आफैं तयारी गरी

प्राणीलाई पठाउने पृथिविमा आफैं उनै हुन् हरि ।

सोही नै क्रमले यहाँ हजुरकी छोरी र मेरो अब

नाता गाँसिनुमा अचम्म कुन भो लेखान्त हो यो सब ॥ (१२८ :३२)

उल्लिखित रसप्रयोगले यस काव्यमा रसभाव व्यक्त गरेका छन् । यस महाकाव्यमा अङ्गरस, करुण रस बनेको छ । अङ्गी रसका रूपमा क्रमशः श्रृङ्गार, अद्भुत, शान्त, वीर, रौद्र, र भयानक रस छन् भने हास्य र वीभत्स रसको प्रयोग न्यून छ । रसप्रयोगको यो अवस्थालाई हेर्दा यस काव्यमा महाकाव्यका पूर्वीय मान्यता अनुरूप कुनै एक रस अंगरस र अन्य रस अंगीरस हुनुपर्ने नियमको परिपालना भएको छ । रससमग्रताको पालन गरिएको छ । यिनै आधारमा श्रीवत्स महाकाव्य नेपाली साहित्यको परिष्कारवादी धारामा आएको काव्य हो र काव्यकार मित्रप्रसाद दाहाल परिष्कारवादी महाकाव्यकार हुन् ।

युवतीको बाहिरी सुन्दर्यतालाई वस्त्रादि, आभूषण र कटकुण्डलादीले बढाएको हुन्छ । तर भित्री गुण नै छैनभने स्त्री रूपा देहमा वस्त्रादि र कटकुण्डलादि पदार्थहरू निरर्थक भार मात्र हुन्छन् । त्यसैले, लज्जा, करुणा, दया, ममता, स्वच्छता आदि गरिएका भित्री स्त्रीसुलभ गुणहरू भएनन् भने स्त्री हुनको महत्व भल्किदैन । स्त्रीको महत्वले भरिपूर्ण हुनलाई स्त्रीमा भित्री गुण हुनु रिन्तर आवश्यकता रहन्छ । भित्री स्त्रीसुलभ गुणहरूलाई अझ उत्कर्षको अवस्थामा पुऱ्याउँन बाहिरी आभूषणादि अलङ्कारको आवश्यक पर्दछ । भित्री गुण र बाहिरी आभूषणादि अलङ्कारको पारस्परिक सहसम्बन्धको सहकार्यले मात्र सहृदयीका मनमा रस सञ्चार हुने गर्दछ । त्यसैले कुन रसमा कस्तो गुण र कुन गुणमा कस्तो रस भन्ने कुराको व्यवस्थापन भएको हुन्छ । यस कारण रस र गुणले युक्त श्रीवत्स महाकाव्यमा प्रयोग भएका कविता निम्नानुसार साभार गरिएको छ ।

ऋङ्गार रसमा माधुर्य गुसण

को हो ?यो मधुरो गरेर खुसीले त्यो कोइली पञ्चम,

अलापीकन र रागयुक्त रसिलो बोली मिठो वृक्षमा ।

गथ्यो प्रश्न चुसेर आँप मुजुरा ज्यादै सुरीलो स्वर ॥

उब्ज्यो त्यो सुनि कामिनी हृदयमा उत्तप्त कामज्वर ॥ (८५ पृ. ॥२९) श्लोक

बीर रसमा ओज गुण

मै हूँ यो जगतै चराचर सबै गर्ने प्रतीपालन,

मेरो भिन्न छ शून्य यो बुझ तिमि : बाँच्तैन कोही जन ।

हूँ नारायणकी प्रिया सहचारी हूँ अन्नपूर्णा रमा ॥

आद्याशक्ति हुँदा बराबर यहाँ दाँजिन्न कोही ममा (पृ.१२९ ॥ ३७) श्लोक

शान्त रसमा प्रसाद गुण

हरायो शनिको त्रास साह्रै गद्गद् भै कन ॥

लक्ष्मीका पाउमा ढोगी कृत कृत्य बनी भन ॥१४३ पृ. ५२ ॥ श्लोक

४.३.२.७. चतुर्वर्गको चित्रण : उद्देश्य

यस महाकाव्यमा श्रीवत्स राजाले आफ्ना राज्यका सम्पूर्ण जनतालाई सुख र शान्ति दिएको कथ्यले धर्मप्राप्ति भएको पाइन्छ । भद्रावतीसँग श्रीवत्सले विवाह गरेपछि नदीका छेउमा गरिएको अश्वमेघ यज्ञ पनि धर्मका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण छ । धार्मिक भावना भएकी चिन्तादेवीले सूर्य, विष्णु, लक्ष्मी आदि देवदेवीको पुकार गरेर पानीमा बगेका पति पाउनु, आफ्नो रूप परिवर्तन गर्नु आदि धर्मका फल हुन् । धर्ममा आस्था राख्ने व्यक्ति धर्मद्वारा नै सफलताको शिखर पुग्न सक्दछ, भन्ने कुरा महाकाव्यमा प्रकट गरिएको छ । मानिसले आफ्नो धर्मलाई भुल्न हुँदैन भन्ने उद्देश्य यस महाकाव्यको रहेको छ । महाकाव्यमा आएका धार्मिक भावका केही उदाहरण :

धर्म, कर्म गरे धेरै उल्लेख छैन तेसको ।

अश्वमेघ गरे धेरै राजसूय बहुत त्यो ॥ (१५१ :१२२)

दानले राज्यमा कोही थिएन दुःखी ब्राह्मण

जताततै प्रशंसा नै सुनिन्थ्यो भूपको भन ॥ (१५१:१२३)

धेरै दान दिएर दिन दीन दुःखीको दरिद्र नाशे अब,

गर्थे मानिस अप्रनित गुणको उनको प्रशंसा खुब ।

धर्मात्मा नृप जो कुनै नजिकमा आएर जो माग्दथ्यो,

इच्छा माफिक आश पूर्ण गरथे भाग्ने सबै व्यक्तिको ॥ (१० :५४)

पतिव्रता नारीको शक्तिकालाई भगवान्‌ले पनि साथ दिन्छन् । नारीले आफ्नो धर्मको रक्षा गर्नु भनेकै पतिव्रता हुनु हो । संसारका कुनै पनि शक्तिले पतिव्रता नारीमाथि विजय प्राप्त गर्न सक्दैनन् । चिन्तादेवीले आफ्नो पतिव्रता धर्म रक्षाका लागि सूर्यसँग अनुनय गरेपछि उनलाई भगवान्‌ सूर्यले शक्ति दिएका छन् । फलस्वरूप दुष्ट बानियाँले उनीसँग पराजय भोग्नु परेको छ । यिनै प्रसंगमा धर्मको महिमालाई अझ व्यापक रूपमा वर्णन गरिएको छ । जस्तै :

चिन्तादेवी अनन्य धर्म व्रतमा निष्ठा र सत्प्रेममा,

भेटे पाइ नसक्नुकी नृप सुता साक्षात् सत्साधना ।

ज्यादै नै ती पतिव्रता सहृदयी सावित्री भैं उज्ज्वल

चिन्ता राज सुता सुयोग्य बनिता कर्तव्यमा निश्चल ॥ (१३ :७३)

नडराई पतिभक्ति मनमा राख हर्दम ।

तिम्रो सुन्दर यो रूप अहिले लिन्छु लौ सुन ॥ (७८ :९२)

कुरूप पार्दछु ऐले आवश्यक परे महाँ

मलाई सम्भना साथ पाउँछ्यौँ रूप लौ यहाँ ॥ (७८ :९३)

यस महाकाव्यमा अर्थप्राप्तिको उद्देश्य पनि राखिएको छ । राजा श्रीवत्सले वनवासमा बस्दा गरेका कार्यहरू अर्थप्राप्तिसँग निकट छन् । दाउरा खोजेर बेच्दा जङ्गलबाट श्रीवत्सले लगेका दाउरा श्रीखण्डका भएपछि राजालाई धनप्राप्ति भएको छ । गाईले दूधबाट रसायन गरी सुन बनाउने तरिका सिकाएपछि सोही अनुसार राजाले धनप्राप्तिका उद्देश्यले सुनका डल्ला बनाएका छन् । सुनका डल्ला बेच्न जाँदा धेरै धन कमाउने लोभले बानियाँले राजालाई पानीमा डुवाएर सुनका डल्ला चोरेको छ । यसरी महाकाव्यमा धनप्राप्तिका लागि राजा जस्ता व्यक्तिहरू पनि लाग्नुपर्ने विवशतालाई दर्शाएको छ । महाकाव्यमा धनप्राप्तिका भावना बोकेका केही उदाहरणहरू :

हल्का बोझ हुने कलङ्क नहुने पैसा खुवै पाइने
चन्दन दीव्य सुगन्ध मिश्रित थिए श्रीखण्ड जो चाहिने ।
काटे चन्दन भूपले पनि छिट्टै बोझा बनाई लिए
धेरै दिव्य र मूल्यवान गतिला श्रीखण्ड मात्र थिए । (६४ :५६)

सुन्दा जागो लोभ त्यो साहु माहाँ
हालो सारा स्वर्ण त्यो नाउ विचैमा ।
राजालाई साथ राखेर नौका
दौडायो लौ पर्खि हेरेर मौका ॥ (१०९ :८)

यस महाकाव्यको कथावस्तु सुख, दुःख र सुख हुँदै सुखान्त रहेकाले सुद दुःखान्त
क्षणमा नायक -नायिकाले भोगेका विषय, सुखसयल, आमोदप्रमोदसहितका इच्छा
आकांक्षाहरू प्रकट भएका छन् । श्रीवत्स राजदरवारमा राज्य सञ्चालक भएर बस्दाका
सुखसयल, भद्रावतीसँगको विवाहसँगका श्रृंगारिक आमोदप्रमोद र चिन्तादेवीको यथावस्था
प्राप्तिपछिको राजषी सुखसयल र आमोदप्रमोद नै यस महाकाव्यको कामप्राप्ति हो । यिनै
प्रसङ्गलाई अभिव्यक्त गर्ने क्रममा यस महाकाव्यमा कामप्राप्तिको उद्देश्य प्रकट भएका छन् ।

लम्वाई दशकोश क्षेत्रफलमा चौडाइ तेसै गरी
यौटा मञ्च थियो सबै नृपतिको एकेक तेस्तैथरी ।
राजाले सबलाई पूजन गरे पाद्यार्घ्य वस्त्रादिले
पाई पुजन हर्षले नृपहरू बस्थे बडो मग्नले ॥ (११३ :३५)

प्रागज्योतिष्पुरका राजा श्रीवत्सले शनिलाई लक्ष्मीभन्दा सानो हो भन्ने प्रसङ्गबाट
शनिले दुःख दिएको अन्त्यमा विष्णुको सुदर्शन चत्रबाट मात्र डराई शनिले क्षमायाचना गरेका
छन् । यसबाट प्रष्ट हुन्छ कि अलौकिक शक्तिलाई पनि परिचालन गर्ने शक्तिहरू छन् जुन
अलौकिक छन् । मानवीय जगत्मा हुने प्रत्येक क्रियाकलाप अलौकिक शक्तिद्वारा सञ्चालित
हुन्छन् । त्यस्ता शक्तिलाई चिन्न सकिएन भने तिनै दुःखका कारण बन्दछन् र हामीले
तिनको महिमा बुझ्न सक्नुपर्दछ भन्ने मुख्य उद्देश्य यस काव्यको रहेको छ ।

यस काव्यमा धर्म, अर्थ र कामको बृहत् चर्चा गरिएको छ भने मोक्षलाई कम महत्त्वका साथ प्रस्तुत गरिएको छ । मोक्ष प्राप्तिका केही उदाहरण :

छोरालाई दिई राज्य अन्त्यमा रानीका सँग

विष्णु सायुज्य पाएर भए मोक्ष अहो ! तीन ॥ (१५२ :१२८)

यसरी यस महाकाव्यमा धर्म, अर्थ र कामको बृहत् चर्चाका साथ मोक्षको पनि केही चर्चा छ । चतुर्वर्ग (धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष) प्राप्ति हुनुपर्ने पूर्वीय साहित्यको महाकाव्यको मान्यतालाई अङ्गीकार गरिएकोले यो महाकाव्य अद्यात्मवादी, परिष्कारवादी महाकाव्य हो ।

४.३.२.८. अलङ्कृत भाषा शैली

यस महाकाव्यको भाषा अलङ्कारयुक्त रहेको छ । काव्यका कथा र उपकथाहरू उच्च कुलीन परिवारका व्यक्ति र अलौकिक पात्रहरू (विष्णु, शिव, राम, लक्ष्मी, शनि आदि) सँग सम्बन्धित हुनाले यसको भाषा सोही अनुरूप चयन भएको छ । महाकाव्यमा दरबार, स्वर्ग, जङ्गल, नदी आदिका परिवेशहरू गाँसिएकाले तिनै परिवेशले मागेका शैलीहरूको प्रयोग पाइन्छ । नायक-नायिकाका उदात्तचरित्र प्रदर्शन गर्ने क्रममा अलङ्कारयुक्त भाषाको प्रयोग भएको छ । भाषिक संरचनाका दृष्टिले भाषाका माध्यमबाट सम्पूर्ण कथा, पात्र, परिवेश, रस, जीवनदृष्टि आदि व्यक्त हुने क्रममा मुख्यतः यस काव्यमा नेपाली भाषाका सरल शब्दचयनले काव्यलाई महाकाव्यको आकार प्रदान गरेका छन् । नेपाली भाषाद्वारा अभिव्यक्त यस महाकाव्यमा प्रयोग गरिएका अलंकारका केही उदाहरणहरू यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

१. शब्दालङ्कार :

जसले शब्दका माध्यमबाट काव्यलाई अलङ्कृत पार्दछ त्यसलाई शब्दालङ्कार भनिन्छ । शब्दालङ्कार सामान्यतया अनुप्रास, यमक, पुनरुक्तवदाभाष, वक्रोक्ति र श्लेष गरी पाँच छन् । अनुप्रासका छेका, वक्ति, अन्त्य र लाट गरी ४ उपभेद छन् (उपाध्याय, २०६१ : ११२) ।

क) अनुप्रास

अ) छेकानुप्रास : अनेक व्यञ्जनको उसै क्रममा एक पटक मात्र आवृत्ति भएका छेकानुप्रास हुन्छ (उपाध्याय, २०६१ : ११३) ।

यस महाकाव्यमा प्रयोग भएको उक्त अलङ्कारको उदाहरण :

कलमले दिलमा र दिमागमा

भरन सकछ कलामय साधना

कलम देश समाज सुधारमा

अधि बढाउन सकछ विकासमा ॥ (२६ : ९)

यहाँ दिलमा, दिमागमा र समाज, सुधारमा का रूपमा 'द' र 'स' आवृत्ति एक पटक मात्र भएको छ । त्यसैले छेकानुप्रास अलङ्कार हो ।

आ) वृत्यानुप्रास : एक व्यञ्जनको एक पटक वा अनेक पटक आवृत्ति तथा अनेक व्यञ्जनहरूको उसै क्रममा वा क्रमबिना एक पटक वा अनेक पटक आवृत्ति भएमा वृत्यानुप्रास हुन्छ (उपाध्याय, २०६१ : ११३) ।

यस महाकाव्यमा प्रयोग भएको उक्त अलङ्कारको उदाहरण :

ज्यादै नै सुकुमार कोमल कली भै कोमलाङ्गी उनी

देखिन्थ्यो शुभ अङ्ग अङ्ग उनको शोभामयी पद्मिनी ॥ (११ : ६१)

यहाँ क, ल, अ, स जस्ता अनेक व्यञ्जनहरूको क्रमबिना आवृत्ति भएको छ ।

इ) अन्त्यानुप्रास

पाउक् आधा वा पाउको अन्त्यमा अन्तिम अक्षर पूर्ण रूपले मिलेमा अन्त्यानुप्रास हुन्छ (उपाध्याय, २०६१ : ११३) ।

यस महाकाव्यमा अन्त्यानुप्रासलाई सर्वाधिक प्रयोग गरिएको छ । जस्तै :

हुन्थ्यो तै पनि लोक खातिर उनी आदर्श देखाउन ,

नारी, धर्म र शीलता पृथिविमा प्रत्यक्ष फैलाउन

चिन्ताले क्षणमा अनेक थरिका खाना पकाई लिइन्

राजालाई गरेर सूचित छिटै तैयार भो भन्दिइन् ॥ (६५ : ६४)

यहाँ एक पाउको अन्तिम अक्षर र अर्को पाउको अन्तिम अक्षर उन र 'इन्' मिलेको छ त्यसैले अन्त्यानुप्रास हो ।

ख) यमक

सार्थक परन्तु भिन्नार्थक अथवा निरर्थक स्वरव्यञ्जन समूहको त्यसै क्रममा आवृत्ति भएमा यमक अलङ्कार हुन्छ । यसमा कतै दुई पद सार्थक हुन्छन्, कतै एउटा सार्थक अनि अर्को निरर्थक हुन्छ र कतै दुवै निरर्थक हुन्छन् (उपाध्याय, २०६१ : ११४) ।

भुनुनु भुनुनु गर्दै दिव्य विणा बभाई

गुनुनु गुनुनु गर्दै वेदका स्तोत्र गाई ॥ (१:३)

यहाँ उसै क्रममा उस्तै स्वरव्यञ्जन समूह भएका पदहरू वा अक्षरहरूको आवृत्ति छ तर भुनुनु भुनुनु र गुनुनु गुनुनु मा अधिल्लो पद निरर्थक र पछिल्लो पद सार्थक छ त्यसैले यसमा यमक अलङ्कार अभिव्यक्त छ ।

ग) पुनरुक्तवदाभास

एउटै अर्थ भएका तर भिन्न अथवा भिन्नभिन्न आकारमा पर्यायवाची शब्दहरू दोहोरिएको जस्तो आभास भएमा पुनरुक्तवदाभास अलङ्कार हुन्छ । यसमा पुनरुक्ति भएको जस्तो लाग्छ मात्र, वास्तवमा शब्दमात्र होइन, शब्दार्थ नै फरक हुन्छ (उपाध्याय, २०६१ : ११४) ।

यस महाकाव्यमा प्रयोग भएको उक्त अलङ्कारको उदाहरण :

खानी नै सुनको भए सरह भै सारा सुनै सुनले

ढाक्यो त्यो वन नै अजस्र सुनको कर्मिष्ट उद्योगले ।

त्यो सारा सुन एक नम्बर थियो उत्कृष्ट औ अब्बल

सारा आश्रम नै भयो चहकिलो तेजोमयी उज्ज्वल ॥ (८९:५९)

यहाँ, सुनै-सुन, उत्कृष्ट-अब्बल, चहकिलो-तेजोमयी - उज्ज्वल शब्दहरू पर्यायवाची हुन् तर सुन लगाउने सुन हो र सुन अमूल्य वस्तुका रूपमा, उत्कृष्टको अर्थ राम्रो र अब्बलको अर्थ उच्च दर्जाको, तेजोमयीको अर्थ आश्रम प्रकाशमय भएको र उज्ज्वलको अर्थ सुनको विशेषतासँग सम्बन्धित छ ।

घ) वक्रोक्ति

एक व्यक्तिले कुनै एक अर्थमा प्रयोग गरेको वाक्यलाई अर्को व्यक्तिले कुनै अर्को अर्थमा ग्रहण गर्दछ भने वक्रोक्ति अलङ्कार हुन्छ (उपाध्याय, २०६१ : ११५) ।

चिन्ताले बहुतै विचित्रसँगले स्वादिष्ट राम्रो गरी,

पारी शीघ्र तयार भोजन मिठो धेरै परिश्रम गरी ।

लक्ष्मी अंश लिएर यो पृथिविमा भै जन्म लक्ष्मी सरी

चिन्तालेमनले चिताउनु थियो तैयार सोही घडी ॥ ६५ : ६३)

यहाँ अधिल्लो पदको चिन्तालाई वक्ताले चिन्तादेवी (नायिका) को अर्थमा प्रयोग गरेकोमा श्रोताले त्यसलाई बङ्ग्याएर पीर वा वेदना भन्ने अर्थमा लिएको छ ।

२. अर्थालङ्कार

क) उपमा : उपमेय र उपमानका बीच रूप, गुण, क्रिया आदिको समानता देखाइएमा उपमा अलङ्कार हुन्छ (उपाध्याय, २०६१ : ११७) ।

यस महाकाव्यमा प्रयोग भएको उक्त अलङ्कारको उदाहरण :

शोभा नन्दनका सरी चहकिलो राम्रो खुबै सुन्दर,

देख्नुमा मन लोभिने प्रकृतिको हो भैं बनेली घर ॥ (८५ : २६)

यहाँ नन्दनलाई गुणको समानता देखाई प्रकृतिलाई वनको सुन्दर घरको उपमा दिइएको छ ।

ख) उत्प्रेक्षा :

उपमेयमा उपमान आदिको सम्भावना कल्पित गरिएमा उत्प्रेक्षा अलङ्कार हुन्छ (उपाध्याय, २०६१ : ११९) ।

यस काव्यमा प्रयोग गरिएको उक्त अलङ्कारको उदाहरण :

शरदको अभ्र हैम छटामय,

रजततुल्य सफा छ कलामय

भ्रन सरोज फुलेर तलाउमा

चपल चन्द्र छचल्किइ वायुमा ॥ (३ :१५)

यहाँ शरदको कलामय, रजततुल्य, सफा वातावरणमा कमल फुल्दा चञ्चल बनेको चन्द्रमाका विकीरण वायुमा टल्कनुले प्रकृतिको सुन्दरता कल्पित भएको छ ।

ग) अतिशयोक्ति

अभिव्यक्तिलाई प्रभावशाली पार्न लोकप्रसिद्ध उक्तिलाई उछिन्दै बढाइचढाइकन कुनै विषयको वर्णन गर्नु अतिशयोक्ति हो (उपाध्याय, २०६१ : ११९) ।

यस काव्यमा प्रयोग गरिएको उक्त अलङ्कारको उदाहरण :

मानौं अमृत वर्षन्थ्यो गिजा राता उघारदा

उज्यालो चन्द्रमा जस्तो स्वर्णभा दिव्य टल्कँदा ॥ (१०२ :८६)

यहाँ राता गिजा उघार्दा अमृतवर्षा हुनु र दाँतहरू चन्द्रमा जस्तै टल्कनुमा अतिशयोक्ति प्रयोग भएको छ ।

घ) रूपक :

सामान्यतया रूपसाम्य वा कार्यसाम्यले गर्दा उपमेयको निषेध नगरी उपमेय र उपमानका बीच अभेदमूलक आरोप गरिएका रूपक अलङ्कार हुन्छ (उपाध्याय, २०६१ : १२१) ।

यस महाकाव्यमा प्रयोग भएको उक्त अलङ्कारको उदाहरण :

गृहिणी साथमा बस्दा वनबास पनि घर ।

गृहस्थि बन्छ मानिस म ता छुट्टिन्न भै पर ॥ (३६ : ७६)

यहाँ गृहिणी, वनबास, घर गृहस्थि र मानिसका बीच कार्यसाम्यका आधारमा उपमेय वा उपमानका रूपमा अभेद आरोप गरिएको छ ।

उल्लिखित अलङ्कारहरूको प्रयोगले यस महाकाव्यलाई रोचक र आकर्षक बनाएको छ । काव्यका शब्दलाई श्रृङ्गारिकता प्रदान गरेका छन् । आध्यात्मिक चिन्तन, परिष्कारवादी मान्यता तथा धार्मिक भावनाले ओतप्रोत भएको यस महाकाव्यले तत्सम शब्दहरूको प्रयोगमा सफलता पाएको छ । यसका अतिरिक्त भर्रा नेपाली शब्द र आगन्तुक शब्दले काव्यमा श्लोकलाई पठनीय बनाएका छन् । यसरी महाकाव्यको पूर्वीय मान्यतालाई अनुरूप अलङ्कृत भाषाशैली हुनु आवश्यक मानिएको तत्त्वलाई यस महाकाव्यले अङ्गीकार गरेका छ ।

४.३.२.९. नामकरण / शीर्षकीकरण

प्रत्येक महाकाव्यात्मक कृतिको आफ्नो शीर्षक हुन्छ त्यही शीर्षकले सो कृतिलाई चिनाउँछ । यस महाकाव्यको शीर्षक काव्यको प्रमुख नायक उच्च कुलीन परिवारको श्रीवत्स नामक व्यक्तिका नामबाट 'श्रीवत्स' राखिएको छ । श्रीवत्स पात्रकै मुख्य कथावस्तुलाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा अन्य उपकथाहरू गाँसिएका छन् । श्रीवत्स राजाकै जीवनका आरोह अवरोहलाई काव्यमा कलात्मक रूपमा ढालिएको छ । यस काव्यमा सर्गान्त रूपमा अवान्तर शीर्षक भने पाईदैन । यस महाकाव्यको शीर्षक नायकका नामबाट राखिएको हुनाले यो महाकाव्य पूर्वीय चिन्तनबाट प्रेरित र प्रभावित छ ।

उपर्युक्त आधारमा श्रीवत्स महाकाव्यको तत्त्वगत विश्लेषणका आधारमा महाकाव्यका पूर्वीय मान्यतालाई अनुशरण गरिएको छ । जसअनुसार यो महाकाव्यलाई नेपाली साहित्यको महाकाव्य क्षेत्रमा परिष्कारवादी धारालाई विकास गराउन सक्षम भूमिका निर्वाह गर्ने महाकाव्यको श्रेणीमा राख्न उपयुक्त छ । यिनै कारणले यो महाकाव्य पूर्वीय सिद्धान्त र मान्यतालाई पालना गरी लेखिएको महाकाव्य हो भनी स्थापित गर्न आधार मिल्दछ ।

४.४. महाकाव्यकार मित्रप्रसाद दाहालका महाकाव्यगत प्रवृत्ति एवम् विशेषताहरू :

कवि मित्रप्रसाद दाहाल पौराणिक, धार्मिक ग्रन्थबाट प्रभावित छन् । वर्णमात्रिक छन्दमा महाकाव्य सिर्जना गर्ने उनका काव्यमा आद्यात्मिकता, परिष्कारवादिता, नैतिकता, धार्मिकता, सामाजिकता, प्रकृतिचित्रण, भावुकता, कोमलता, जस्ता विशेषता पाइन्छन् । श्रीवत्स महाकाव्यका आधारमा उनका महाकाव्यगत विशेषताहरूलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

- क) धार्मिक, पौराणिक ग्रन्थका कथावस्तुलाई टपक्क टिपेर आस्तिक भावनाले अभिव्यक्त गर्ने आधात्मवादी महाकाव्यकार ।
- ख) साहित्यलाई नैतिकता र सच्चरित्रताको आँखाले नियाली नियम र सिद्धान्तको परिपालना गर्ने परिष्कारवादी महाकाव्यकार ।
- ग) प्रकृतिका सुन्दर छटाहरूलाई काव्यात्मक भाषाको कलात्मक रूप दिएर प्रकृतिको हराभरामा काव्यमा चित्रण गर्ने प्रकृतिप्रेमी महाकाव्यकार ।
- घ) अलौकिक शक्ति र लौकिक शक्तिको समन्वयात्मक भूमिकाबाट चराचर जगत् र सृष्टिका कुराहरू काव्यमा अभिव्यक्त गर्ने आस्तिक महाकाव्यकार ।
- ङ) विभिन्न रस, अलङ्कार र छन्दद्वारा काव्यलाई प्रस्तुत गर्ने रसप्रेमी, छन्दप्रेमी महाकाव्यकार ।
- च) आफ्ना काव्यमा नारी महत्त्व र नारी चेतना व्यक्त गर्ने नारीवादी महाकाव्यकार ।
- छ) आफ्ना कृतिमा सरल, स्पष्ट र बोधगम्य भाषा प्रयोग गर्ने महाकाव्यकार ।

पाँचौ परिच्छेद

उपसंहार एवम् निष्कर्ष

५.१. उपसंहार एवम् निष्कर्ष

भापा जिल्लाको शन्तिनगर गा.वि.स. मा वि.सं. १९९९ साल चैत्र २० गते जन्मिएका मित्रप्रसाद दाहालले वि.सं. २०२२ सालदेखि नै कलम चलाउन थालेका हुन् । हालसम्ममा उनका 'प्रमद्वरा' (२०५७) खण्डकाव्य, चन्द्रहंस (२०६४) र 'श्रीवत्स' (२०६४) महाकाव्य र 'तारा' शोककाव्य (२०६६) प्रकाशित भएका छन् । जीवनको उत्तरार्द्धबाट मात्र कृति प्रकाशन गर्न प्रारम्भ गरेका मित्रप्रसाद दाहालले वि.सं. २०६४ सालमा एकै पटक दुईवटा महाकाव्यहरू (चन्द्रहंस र श्रीवत्स) प्रदान गरेका छन् ।

पूर्वीय महाकाव्यका मान्यताका आधारमा संरचित 'श्रीवत्स' महाकाव्य दाहालको अद्यात्मवादी र परिष्कारवादी महाकाव्य हो । एकादश सर्ग र एक परिशिष्टमा विभाजित यस महाकाव्यमा महाकाव्यका पूर्वीय मान्यतानुरूपका तत्त्वहरू, सर्गबद्धता, कथावस्तु, पात्रविधान, परिवेशविधान, छन्दोबद्धता, रसाभिव्यक्ति, उद्देश्य, अलङ्कृत भाषाशैली र शीर्षकलाई समुचित रूपमा प्रयोग गरिएको छ । धर्मलाई परिपालना गरी सुन्दर समाज निर्माण गर्न यस महाकाव्यले प्रेरित गरेको छ । करुण रसप्रधान रहेको यो महाकाव्यमा अद्भूत , भयानक, श्रृङ्गार, रौद्र, आदि रसको पनि सुन्दर प्रस्तुति रहेको छ । विभिन्न १७ वटा छन्द र विभिन्न अलङ्कारहरूको प्रयोगले महाकाव्यलाई सफल बनाएका छन् । महाकाव्यकार मित्रप्रसाद दाहालका महाकाव्यमा आध्यात्मिकता, परिष्कारवादिता, नैतिकता, धार्मिकता, सामाजिकता, प्रकृतिचित्रण, भावुकता, कोमलता जस्ता विशेषता पाइन्छन् । उनी अध्यात्मवादी, परिष्कारवादी, प्रकृतिप्रेमी, छन्दप्रेमी र सुबोध एवम् सरल भाषाशैली प्रयोग गर्ने महाकाव्यकारका श्रेणीमा स्थापित भएका छन् र उनको श्रीवत्स महाकाव्य नेपाली महाकाव्य परम्पराको परिष्कारवादी धारामा राख्नैपर्ने महाकाव्य हो ।

काव्यकार मित्रप्रसाद दाहालले एकैपटक चन्द्रहंस र श्रीवत्स महाकाव्य दिएर उल्लेखनीय कार्य गरेका छन् । संख्यात्मक हिसावले थोरै कृतिहरू भए पनि उचाइमा कम नदेखिने उनका कृतिले वर्तमान समयमा अस्तव्यस्त भई निस्सासिएको मान्छेलाई आत्मिक शान्तिबाट सुखको सास फेर्न सिकाएको छ । लौकिक र अलौकिक शक्तिको समन्वयात्मक भूमिका दर्शाएको छ ।

पूर्वीय महाकाव्यीय परम्पराको शास्त्रीय मान्यतालाई समग्रतामा परिपालना गरेर उत्सर्ग गरिएको श्रीवत्स महाकाव्य पौराणिक उपजीव्यग्रन्थ महाभारतबाट बीजभूमि चयन गरिएको नेपालीभाषा साहित्यमा नवोदित महाकाव्य हो । कथावस्तु, पात्रहरू, परिवेश आदि महाकाव्यका लागि आवश्यक श्रोतहरू पौराणिक काल र महाभारतकै ग्रन्थबाट स्वीकार गरेर पनि नेपालीपनाको मेसिनमा ढालेर लेखिएको महाकाव्य हो । नेपाली आधुनिक परिवेश रहेर पनि पौराणिक र प्राचिन पात्र वा चरित्रहरूलाई यथोचित स्थान दिएर कथानकलाई विकास र द्वन्द्व सिर्जना तथा द्वन्द्वको अन्त्य गरी संयोगान्त र सुखान्तमा परिणत गर्न सक्ने क्षमतावान कवि प्रतिभालाई बौद्धिक जगतबाट मुरीकामुरी प्रशंसाका पुष्प गुच्छाहरू चढ्दछन् । भावधारामा स्वच्छन्दतावादी र शैली सञ्चारमा परिष्कृत शैलीले सिंगारिएका कवि मित्रप्रसाद दाहाल देखिन्छन् । यस स्वच्छन्दतावादी धारा र परिष्कृत शैलीले रचना गरिएको श्रीवत्स महाकाव्यले नेपाली साहित्य जगतमा छुट्टै महत्व बोकेर हुर्किएको छ । काव्य सर्जकले भावप्रधान प्रयोग गरेर यस काव्यलाई यस काव्यका युगमा उच्चतामा पुऱ्याएका छन् । काव्यका विभिन्न टुसाहरूलाई विभिन्न कथानक घटनाहरूद्वारा मुख्य कथावस्तुलाई चरमोत्कर्षमा पुऱ्याउन सफल भएका छन् । पाठक र सहृदयीहरूले विस्मृतिबाट भुलेका भोलेभट्टके पात्र र कथाघटनाहरूलाई समायोजन गरी यो श्रीवत्स महाकाव्य सकुशल जन्मिएर किशोरावस्थामा डुल्दैछ । यस महाकाव्यको आज उपनयन संस्कार शोध गर्ने शोधार्थीले गरेका छन् । अब यो महाकाव्य चुला चढेर सर्वत्र मान्य र आदरणीय भएको छ । संस्कृत शास्त्रीय छन्दहरू आफैमा विभिन्न स्वादका वास्नादार पुष्प पुञ्ज हुन् । यस्ता सुगन्धमय पुष्पसुगन्ध रूपी छन्दहरूले परिगुम्फित नवदुलहीद्वारा वरमालाले सुसोभित नवदुलाहा समान यो श्रीवत्स महाकाव्य आकर्षित बनेको छ । यस श्रीवत्समा राष्ट्र, राष्ट्रियता, शासकीय स्वभाव, जनताप्रतिको शासकले गर्ने प्रेम र कर्तव्य, बौद्धिक तथा पौराणिक धर्मको पालना, पतिपत्नीका विचको समर्पण भाव र व्यवहार, पुरूष र नारीमा समानताको वकालत जस्ता कुराहरू यस श्रीवत्स महाकाव्यमा अटाएका छन् । नेपाली लोक मान्यतामा रहेको शनिदशालाई शान्त गर्न लक्ष्मी र विष्णुको शरणमा आश्रम लिनु पर्ने कुराको उपाय प्रस्तुत गरेका छन् ।

उत्तर आधुनिक वादको विकृति र विसङ्गतिले पि्लिसन लागेको नेपाली जनजीवनलाई स्वच्छ, शान्त र उन्मुक्तता तथा मानमर्यादामा राखेर प्राचिन वैदिक मानवसमाजको आनन्दमा परिणत गर्दै यसै युगमा नचाउँने प्रयास कविले श्रीवत्स महाकाव्यबाट प्रयास गरेको देखिन्छ

। श्रीवत्स महाकाव्यमा कुनै पनि नरपात्रको हत्या गरिएको छैन, तर पनि यो महाकाव्य आकर्षक बनेको छ । आजका काव्य, आजका चलचित्रहरूले मानव हत्याका घटना प्रदर्शन गर्दछन् । जसका कारण समाजमा हत्याहिंसाको मूल्य बढेर मानवहत्या, बलात्कारिता र हिंसाजन्य घटनाहरू घटेका छन् । यस महाकाव्यको प्रमुख नायक, सहायक नायक वा नायिकाबाट हत्याहिंसा नभइकन सुख, शान्ति, भक्तिभाव, ऐश्वर्यको कामना गरिएको यो महाकाव्य रहेको छ । सोभा र अनुशासनमा रहने चरित्रलाई खलनायक चरित्रले क्षणिक दुःख दिएको छ । चोर नाविकले कथाको मध्यभागमा उत्कर्ष देखाए पनि परिणाममा सदाका लागि अपकर्ष पाएको छ ।

शान्तिका उद्घोषक कविले आफ्नो श्रीवत्स महाकाव्यमा आर्य सभ्यताको मोहलाई चिरस्थायी राख्नु पर्ने भावना व्यक्त गरेका छन् । ईश्वर प्रकृति र मानवमध्यमा रहेको सान्निध्य सम्बन्धलाई स्विकार गर्नुपर्ने विचार यो श्रीवत्स महाकाव्यबाट व्यक्त गरेका छन् । महाकाव्यकार मित्रप्रसाद दाहालले एकै समयमा चन्द्रहंस महाकाव्य र श्रीवत्स महाकाव्यको जम्ब्याहा जन्म गराएर केवल भ्राता मात्र नभई नेपालको पूर्वीय पक्षलाई नै आलोकमय बनाएका छन् । दुवै काव्य कृतिहरू पूर्वीय साहित्य सिद्धान्तमा प्रशोधित भएर बौद्धिकहरूका मनमस्तिष्कमा चढ्न तयार छन् । सर्गबद्धता, कथानक, शैली, शिल्प नायक, रस उद्देश्य, चतुर्वर्ग फलप्राप्ति जस्ता पूर्वीय मान्यतामा मान्यता प्राप्त गरी सोकोको यो श्रीवत्स महाकाव्य हो ।

सङ्ख्यात्मक र आकृतिका हिसाबले थोरै र साना देखिए तापनि गुणगौरवको श्रीवत्स महाकाव्य र चन्द्रहंस महाकाव्य महाकाव्यको उचाइमा न्यूनता नदेखिने कविका सिर्जनाले वर्तमान विसङ्गतिवादको ज्वालाले पिल्सीन लागेको नेपाली जनजीवनलाई आत्मिक शान्ति, सन्तुष्टि, अमनचयन र स्थायी सुखको श्वास, प्रश्वासमा सहयोग पुगेको छ । भ्राताको मधुरधुलीकरणमा जन्मिएका साहित्यकार कवि मित्रप्रसाद दाहाल एक सफल छन्दवादी र अध्यात्मवादी सफल महाकाव्याकारिताका असल साहित्यकार हुन् ।

५.२ सम्भावित शोध शीर्षकहरू :

कवि मित्रप्रसाद दाहालका कृतिहरूका विषयमा अनुसन्धान (शोध) गर्नका लागि निम्नानुसारका शोधशीर्षकहरू प्रस्ताव गरिएको छ :

क) 'श्रीवत्स' र 'प्रमद्वारा' महाकाव्यको तुलनात्मक अध्ययन

ख) 'श्रीवत्स' महाकाव्यको पात्र योजनाको मिथकीय अध्ययन

सन्दर्भ-सूची

क) पाठ्यपुस्तक सूची

१. अधिकारी, हेमाङ्गराज, 'प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोष' काठमाडौं : विद्यार्थी प्रकाशन प्रा.लि., २०६१
२. अवस्थी, महादेव, 'आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श', काठमाडौं : इन्टेलेक्चुअल बुक प्यालेस, २०६४ ।
३. आचार्य, कृष्णप्रसाद, 'आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्य', काठमाडौं : क्षितिज प्रकाशन, २०६४ ।
४. उपाध्याय, केशवप्रसाद, 'पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त', चौ.सं. ललितपुर: साभा प्रकाशन, २०६१ ।
५. ओझा, रामनाथ र गिरी मधुसुदन, 'शोध सिर्जना र संस्कृत काव्यशास्त्र' कीर्तिपुर : न्यु हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज, २०६४ ।
६. खनाल, चुडामणि, 'संस्कृत साहित्यको परम्परा' ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६३ ।
७. गैरे, ईश्वरीप्रसाद, 'आधुनिक नेपाली खण्डकाव्य र महाकाव्य' काठमाडौं : न्यु हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज, २०६० ।
८. गैरे, ईश्वरीप्रसाद र आचार्य, कृष्णप्रसाद, 'नेपाली साहित्यको इतिहास तथा संस्कृत र पाश्चात्य साहित्यको रूपरेखा', दो.सं., कीर्तिपुर : क्षितिज प्रकाशन २०६३ ।
९. दाहाल, मित्रप्रसाद, 'प्रमद्वरा', विराटनगर : अन्नपूर्ण अफसेट प्रेस, २०५७ ।
१०. दाहाल, मित्रप्रसाद, 'श्रीवत्स', विराटनगर : गजुरमुखी अफसेट प्रेस, २०६४ ।
११. दाहाल, मित्रप्रसाद, 'चन्द्रहंस', विराटनगर : गजुरमुखी अफसेट प्रेस, २०६४ ।
१२. दाहाल, मित्रप्रसाद, 'तारा', भद्रपुर : बुद्ध अफसेट प्रेस, २०६७ ।
१३. निरौला, वाचस्पति, 'संस्कृत साहित्यको इतिहास, ' चौ.सं वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, सन् १९९१ ।
१४. पौड्याल कृष्णविलास, 'साहित्यशास्त्र र नेपाली समालोचना', काठमाडौं : नवीन प्रकाशन, २०६० ।

१५. पौड्याल, प्रकाशचन्द्र, 'चन्द्रहंस महाकाव्यको विश्लेषण र मूल्याङ्कन' अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली विभाग, मेची बहुमुखी क्याम्पस, भद्रपुर झापा, २०६६ ।
१६. पौडेल, रमेश, 'सुकरातको डायरी उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन' अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली विभाग इलाम, २०६९ ।
१७. शर्मा, गोपीकृष्ण, 'संस्कृत साहित्यको रूपरेखा' काठमाडौं : अभिनव प्रकाशन, २०५३ ।
१८. शर्मा, मोहनराज र लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद, 'पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त' दो.सं. काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार , २०६३ ।
१९. श्रेष्ठ, दयाराम र शर्मा, मोहनराज, 'नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास' आ.सं.ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६६ ।

ख) पत्रपत्रिका सूची

१. पूर्वाञ्चल दर्पण, (२०६४) वर्ष ४ अंक १० ।
२. पूर्वाञ्चल राष्ट्रिय दैनिक (२०६१), जेठ २ गते शनिवार ।
३. मेची टाइम्स, (२०६४) फाल्गुण १९ ।